Іван Кревецький.

Галичина в другій половині XVIII ст.

(X. Władysław Chotkowski — Historya polityczna kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy (1772—1780). Z zasiłkiem Akademii Umiejętności. Kraków, 1909. T. I. Ст. XXIII+444; T. II. Ст. XI+532. 8°; — Historya polityczna dawnych klasztorów panieńskich w Galicyi 1773—1848. Z zasiłkiem Akademii Umiejętności. Kraków, 1905. Ст. XV+431, 8°; Dr. Wacław Tokarz — Galicya w początkach ery Józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1773. Akademia Umiejętności. W Krakowie, 1909. Ст. 400, 8°; Władysław Szumowski — Galicya pod względem medycznym za Jędrzeja Krupińskiego pierwszego protomedyka 1772—1783 (Archiwum naukowe. Wydawnictwo Towarzystwa dla popierania nauki polskiej. Dz. I. T. IV. Z. 1). We Lwowie, 1907. Ст. (портр.)+361+1, 8°).

9(с47.74)„17"(048)
И-61.694/2пр
ЛНБ ім. В. Стефаника
00261946 (S)

(*Відбитка з Записок Н. Т. ім. Ш. т. XCI.*)

У ЛЬВОВІ 1909.

Накладом автора.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

2006,13

Галичина в другій половині XVIII ст.

Огляд нових видань.

22455

Подав *Іван Кревецький.*

(X. Władysław Chotkowski — Historya polityczna kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy (1772–1780). Z zasiłkiem Akademii Umiejętności. Kraków, 1909. T. I. Ст. XXIII+444; T. II. Ст. XI+532. 8⁰; — Historya polityczna dawnych klasztorów panieńskich w Galicyi 1773—1848. Z zasiłkiem Akademii Umiejętności. Kraków, 1905. Ст. XV+431, 8⁰; Dr. Wacław Tokarz — Galicya w początkach ery Józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1773. Akademia Umiejętności. W Krakowie, 1909. Ст. 400, 8⁰; Władysław Szumowski — Galicya pod względem medycznym za Jędrzeja Krupińskiego pierwszego protomedyka 1772—1783 (Archiwum naukowe. Wydawnictwo Towarzystwa dla popierania nauki polskiej. Dz. I. T. IV. Z. 1). We Lwowie, 1907. Ст. (портр.)+361+1, 8⁰).

Історія Галичини 2-ої пол. XVIII ст. була аж до останніх часів майже зовсїм не рушеною, не зважаючи — з одного боку — на преважний перелом, який доконав ся у її політичнім і громадськім житю в 1772 р., з другого — на велику масу історичного матеріялу до сього періоду, нагромадженого по архівах у Відні, Львові й ин. місцях.[1])

[1]) Пр. в архівах: Міністерства внутр. справ, Міністерства Просвіти, Haus- Hof- und Staatsarchiv-і — у Відні; в архівах: ц. к. Намісництва, Ґродських і Земських актів, гр.-кат. й рим.-кат. капітул, Церковного Музею, Бібліотеки Оссолїнських й ин. — у Львові; у ватиканськім архіві — у Римі; в архівах: Академії Наук й Музею кн. Чарторийських — у Кракові.

Львів. Бібліотека АН. УРСР
И. 61.695

Одинокою й найповажнїйшою моногрáфією по внутрішнїй історії Галичини кін. XVШ-го (й 1-шої пол. XIX-го) ст. була через довгий час праця відомого краківського історика кс. В. Калїнки п. з. Galicya i Kraków pod panowaniem austryackiem[1]) написана в пол. XIX ст. В нїй одначе стан нашого краю перед австрійською окупацією запрезентований у такім ідеальнім освітленню, що пізнїйша австрійська господарка у Галичинї вийшла в порівнанню з давнїйшою польською — одним тільки пляновим визиском і руїною давної польської провінції. Взагалї-ж — ціла ся моногрáфія аж кишить від закидів і докорів, пороблених автором новій (австрійській) адмінїстрації: і „obywatele“ платять Австрії більше податків, як платили польській Річи-посполитій[2]), і новозаведені австрійські школи притуплюють і викривлюють бистрий ум галицької молодїжи[3]), і фізіономія міст і місточок у Галичинї виглядає під австрійською управою незвичайно сумно[4]), і австрійський уряд не дбає про освіту низших кляс[5]), і відносини дїдичів до селян в Австрії більш варварські, чим були у Польщі[6]), і продукційні сили краю за австрійських часів значно зменшили ся в порівнанню з часами польськими[7]), і галицький промисл під австрійською управою хилить ся до упадку[8]), й австрійське судівництво аж кишить від браків і недостач[9]) і т. д. і т. д.[10]); про церковні відносини вже й не згадуємо. Очевидно — за польських часів усього того не було, бо инакше — чого-ж робити з того такі важкі закиди спеціяльно Австрії?

Такий погляд на історію Галичини перед — і по 1772 р., висказаний кс. В. Калїнкою перед поверх 50 роками, приняли як певну історіософічну доґму майже усї пізнїйші польські історіографи, які дотикали у своїх працях внутрішньої історії нашого краю по його прилученню до австрійської монархії (пр. В. Лозїньский, Шнір-Пепловский, Бр. Лозїньский й ин.). Нїчого не шкодило те, що поважних доказів на потвердженнє наведеної висше теорії про „золоті“ часи, які пережи-

[1]) W. Kalinka, Galicya i Kraków pod panowaniem austryackiem. Paryż, 1853 (нове 2-ге виданнє: Kraków, 1898).

[2]) ibid. ст. 27—28. [3]) ibid. ст. 29—30. [4]) ibid. ст. 36—38.

[5]) ibid. ст. 42—48. [6]) ibid. ст. 105—106. [7]) ibid. ст. 186—192.

[8]) ibid. ст. 244—248. [9]) ibid. ст. 305—342.

[10]) Пор. також його брошуру (під псевдон. Włościanin z nad Wisły), видану в 1848 р. п. з. Jaką dawniej była Polska: тут він вмовляє в селянина, що давно — в Польщі було йому сто раз лїпше, як тепер під Австрією (W. Sobieski, Pessymizm i optymizm w historjozofji polskiej — Ateneum Polskie, 1908. Т. II., № 2, ст. 156).

вала Галичина під режімом польської Річи-посполитої безпосередно перед її першим поділом — і про її загальний упадок по переході під управу австрійських губернаторів, польська історіографія 2-ої пол. XIX ст. не дала ніяких. Історіософія кс. Калїнки культивувала ся в польських наукових кругах дальше і — найновійший її зразок маємо в нововиданій праці кс. Хотковского п. з. Historya polityczna kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy.

Розуміеть ся, що така концепція історії нашого краю 2-ої пол. XVIII й 1-шої пол. XIX вв. — більш ніж односторонна. Бо — з одного боку — загально знаний факт, що відносини у Польщі безпосередно перед її політичним упадком не були зовсїм такими ідеальними, якими вийшли в освітленню згаданого історика і сторонників його поглядів на історію Галичини XVIII—XIX вв.; сього не заперечують навіть ті з поміж польських істориків, які мали нагоду приглянути ся сьому періодови трохи близше й основнїйше, як се зробив (і міг зробити!) перед поверх 50 роками кс. Калїнка (пр. відомий варшавський дослїдник тих часів Т. Корзон, Бобжиньский, Шуйский.[1]) З другого — австрійські реформи й порядки, які заводили ся у Галичині на місце давних — польських, не були зовсїм такими нечуваними й неможливими, як їх представив у своїй книжці згаданий краківський історик. Ще до певної міри можна-б зрозуміти невдоволенне польського ученого духовника з тих форсовних змін і новаторств, які заініціювала на церковнім полї цїс. Марія Тереса, а які до кульмінаційного вершка дійшли за панованя цїс. Йосифа II; тим більш, коли пригадаємо собі високо упривілїоване становище рим.-кат. церкви й її духовенства у давній польській Річи-посполитій. Одначе на инших полях, адмінїстраційнім, суспільно-економічнім, культурнім, санітарнім й ин. — протиставити новим австрійським порядкам і заходам коло піднесення краю давну польську анархію й занедбанне — гра що найменш... дуже відважна. Ми не гадаємо зовсїм заперечувати того, що й австрійська господарка у Галичині кін. XVIII-го

[1]) T. Korzon. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794). Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. Kraków, 1882 (вид. Академії Наук); 2-ге вид. Warszawa, 1897; також: M. Bobrzyński, Dzieje Polski w zarysie. Warszawa, 1879; J. Szujski, Historyi polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście. Warszawa, 1880; зрештою — й сам кс. Калїнка пристав пізнїйше до т. зв. краківського напряму в польській історіографії, який на відносини у Польщі XVII—XVIII вв. дивить ся крізь призму пессимізму (пор. W. Sobieski, op. cit. ст. 157).

й 1-шої пол. XIX вв. не була вільна від певних, більших чи менших хиб і недостач (головно з суспільно-економічного погляду); одначе навіть така господарка (навіть з сими хибами і недостачами) по 1772 р. в порівнанню зі загальним неладом і самоволею з перед 1772 р. була вже у розвою нашого занедбаного краю великим кроком наперед.

Видно се дуже добре з двох инших праць, які вийшли в останніх часах у Львові й Кракові з під рук польських таки авторів — В. Токажа (Galicya w początkach ery Józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783) й В. Шумовского (Galicya pod względem medycznym za Jędrzeja Krupińskiego pierwszego protomedyka 1772—1783) і під фірмою двох найповажнїйших польських наукових інституцій — краківської Академії Наук і львівського Товариства для попирання польської науки.

I.

Перша праця, яку маємо намір розглянути близше у нашій статї, се — згадана вже двотомова монографія галицької церкви кін. XVШ ст. кс. В. Хотковского, видана 1909 р. у Кракові при підмозї польської Академії Наук.

Предмет, який автор вибрав собі темою своєї наукової роботи — історія рим.-кат. й гр.-кат церкви у Галичинї за панованя цїс. Марії Терези (1772—1780) — досї оброблений дуже мало. Найбільше пощастило ще з сього погляду гр. кат. церкві, що може похвалити ся між ин. хоч-би працею д-ра Ю. Пелеша[1]), в якій історія галицької гр.-к. церкви доведена аж до 1872 р. За те одноцїльного огляду історії рим.-кат. церкви у Галичинї XVШ—XIX вв., поза одним роздїлом у згаданій висше працї кс. Калїнки, нема зовсїм. Таким чином праця кс. Хотковского є в першій мірі пробою одноцїльної історичної монографії галицької рим.-кат. церкви за час перших 8 лїт австрійської управи нашим краєм.

Приготовляв її автор дуже довго і пильно. Цїлих 27 лїт викладав він як професор церковної історії на краківськім університетї — періодично між ин. також поодинокі партії історії галицької рим. і гр.-к. церкви, які кождого року поглублював і доповнював так, що з часом університетські виклади розросли ся до таких

[1]) Dr J. Pelesz, Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Wien. B. I, 1878; B. II, 1880.

широких розмірів, які бачимо власне з виданих двох перших томів. Дуже стало у пригоді авторови в роботі над сею темою його 12-літнє послованнє до віденської державної ради, в часі якого мав він нагоду і змогу переглянути й перестудіювати богаті рукописні матеріяли, які зберігають ся у віденських і римських архівах. Крім того користав він іще з актів: архіва краківської еп. консисторії, архіва Академії Наук і Музею кн. Чарторийських — у Кракові, а також з бібліотеки Оссолїньских у Львові.

„Полїтична історія церкви у Галичинї (1772—1780)“ кс. В. Хотковського складаєть ся з чотирьох головних книг.

У 1-шій п. з. Два роки перед галицькою чолобитнею (т. I, ст. 1—296) оповідає автор докладно про процес окупації Галичини (отже похід австрійських вийск до нового краю, заведеннє нової адмінїстрації, граничні спори і трактати), дальше про стан тодїшнїх церковних відносин у краю (на підставі реляції гр. Перґена), обговорює полїтично-церковний систем за панованнє цїс. Марії Терези (відносини між цїс. Марією Терезою й римськими папами, новий систем публичного виховання в Австрії), вкінцї перші проби примінення сього полїтично-церковного систему у Галичинї (отже знесеннє ордену Ґзуїтів, справа поґзуїтського фонду, редукція свят, чолобитня галицького духовенства).

Найважнїйшою одначе партією в сій части є історія відносин між цїс. Марією Терезою й римськими папами. Працюючи у ватиканськім архіві над віденською нунціятурою тих часів, автор переконав ся, що мусить бути кореспонденція між віденським двором і Ватиканом і що ся кореспонденція має в історії церковних відносин в Австрії кін. XVIII ст. першорядну вагу. Звернув ся отже в тій справі до дирекції т. зв. Haus- Hof- und Staatsarchiv-y у Віднї, а директор сього архіву др. Вінклєр вишукав цїлу переписку пап з Марією Терезою в рр. 1772—1780, яку автор подає в оригіналї при кінцї першого тому. З кореспонденції сеї видно документально те, на що вже перед тим звернув був тільки загально увагу відомий австрійський історик Гельферт, що творцем церковно-полїтичної системи, т. зв. йосифинїзму був не Йосиф II, але його мати Марія Тереса і що син поступав по прінціпам, принятим побожною матїрю.

Другу, найбільшу часть книжки займає „Римо-католицька церква“ (т. I, ст. 297—433; т. II, ст. 1—181). Тут подано подрібно границї й статистику поодиноких галицьких

дієцезій у 1772 р., історію відносин між галицькою губернією й рим.-кат. епископатом, головно — архієпископом у Львові й епископами у Кракові й Перемишлі, характеристику сучасного рим.-католицького духовенства у Галичині й ин. Для нас найінтереснійші у тій части статистичні цифри що до гр.-кат. церкви. Обшар займали поодинокі гр.-кат. дієцезії, які в 1772 р. перейшли в цілости або тільки частю до Австрії, такий: львівська — 580 кв. миль, перемиська — 268, холмська (частина) — 179, луцька (частина) — 63; при остаточній „демаркації" в 1776 р. одначе відпало від Галичини: з холмської — $12^3/_4$ кв. м. і 700 сяжнів, з луцької — $2^3/_4$ кв. м. так, що з першої лишило ся — $166^1/_4$ кв. м. і 300 с., з другої — $60^1/_4$ кв. м. Гр.-кат. парохій було: у львівсько-галицько-каменецькій дієц. — 1694, у перемиській — 1258, у холмсько-белзькій — 353, у луцькій — 116. Усіх гр.-кат. парохій було у Галичині — 3.421[1]); рим.-кат. — 694+21 колеґіят і препозитур. Разом — 4.136.[2]) Що тикаєть ся доходів поодиноких галицьких епископів, то вони були такі: львівський гр.-кат. епископ мав з Галичини 30.030 злп., із заграниці 56.748 злп. = 86.778 злп. = 21.694 fl. 30 kr.; перемиський — 9.578 злп. = 2.394 fl.; луцький — (тільки з Галичини) 1.324 злп. = 331 fl.; холмський — (тільки з Галичини) 9.434 злп. = 2.358 fl. 30 kr. Разом усї доходи гр.-кат. епископату в Галичині виносили 107.114 злп. = 26.778 fl. Не вчислено тут одначе епископських доходів із т. зв. cathedraticum, податку, який епископи брали на підставі ухвали замойського собору (1720 р.) у висоті 12 злп. річно від кождого духовного. Дохід сей виносив, як подає Пелеш, у одній тільки львівській дієцезії коло 300.000 (?) злп. річно[3]) (про cathedraticum див.

[1]) У Хотковського через помилку — 3.321. Взагалї число гр.-кат. парохій у Галичині по її прилученню до Австрії ріжні автори подають ріжно: у Хотковського в тексті (I, 307) подані одні числа, у додатках, до яких відкликують ся, — инші, а у Пелеша — знов инші (пор. пр. число парохій у перемиській дієцезії).

[2]) У Хотковського через помилку — 4.186.

[3]) Не 311.500 злп., як хибно подає Хотковський (I, 301), не зрозумівши очевидно Пелеша, на якого покликуєть ся в сій справі (пор. Pelesz, Gesch. d. Union, II, 602). Взагалї-ж така величезна цифра „cathedraticum" у одній тільки львівській дієцезії видаєть ся нам неправдивою. Коли кождий духовний платив з титулу cathedraticum річно 12 злп., то, щоби зібрати подану суму 300.000 злп., мусїло-б у львів.

дальше). Доходи рим.-кат. епископів були такі: львівський архіеп. 40.280 злп. = 10.070 fl.; перемиський еп. 82.534 злп. = 20.633 fl.; краківський еп. (тільки з галицької части своєї дієцезії) 113.474 злп. = 28.368 fl. 30 kr. — і т. д. Найменший прихід мав вірменський архіеп. у Львові: 10.382 злп. = 2.595 fl. 30 kr.

Третя книга присвячена **шкільництву й монастирям** (II, ст. 185—387). З огляду одначе на се, що історію монастирів у Галичині (жіночих) подав автор у спеціяльній праці, яку ми обговорюємо дальше, переносимо туди також обговорюванне розділів про монастирі (мужеські) з його „Політичної історії церкви". Тут зупинимо ся тільки на огляді тогочасного шкільництва у Галичині — вищого, середнього й народнього.

Властиво — **вищого** шкільництва в нинішнім розумінню сього слова у хвилі переходу нашого краю під Австрію не було. Кільканайцять рим.-кат. духовних семінарів (у Львові були ще семінарі: гр.-кат. і вірм.) і декілька т. зв. академічних кольоній (пр. у Бродах, Замостю й ин.), з яких одну (бридську) називано навіть університетом — се все, що можна назвати вищими науковими інституціями. Був вправді старий Ягайлонський університет у Кракові, одначе Краків перейшов до Австрії тільки по третім поділі Польщі — 1795 р. Нинішний львівський університет з'орґанізовала вже Марія Тереса, зглядно Йосиф II.

І власне до історії перших хвиль орґанізованя університету у Львові подає автор деякі зовсім нові причинки, незнані дотеперішнім історикам сеї наукової інституції (II, ст. 196—227). Зреферована тут інтересна переписка між львівським рим.-кат. архієпископом, львівською ґубернією і віденською надворною (гал.) канцелярією в справі заснованя університету у Львові взагалі, в справі поодиноких катедр, професорів, їх платні й ин.; не поминена також справа університетської бібліотеки (з'орґанізованої в значній части з позношених єзуїтських монастирів). — До історії віденського т. зв. Barbareum, в якім на підставі наказу Марії Тереси отворено

гр. кат. дієцезії бути ні менш, ні більш — тільки 25.000 гр. кат. духовенства — число просто неможливе! Чи не буде тут похибки: 300.000 замість 30.000 злп. — отже не 25.000 духовних, а 2.500 (на 1.694 парохій)? Або може сума 300.000 злп. не походила виключно тільки з cathedraticum?

14[1]) місць для гр.-кат. духовних кандидатів із Галичини, не подає автор ніяких нових причинків.

Що тикається ся т. зв. середнього шкільництва, то воно було у Галичині розвинене виїмково досить добре — принайменш під чисельним оглядом. 6 гімназій державних т. зв. королівських і 9 приватних, розкинених по цілім краю (державні: у Львові, Ярославі, Перемишлі, Самборі, Станіславові Короснї; приватні: у Львові (2), Золочеві, Замостю, Станиславові, й ин.), заспокоювали вповнї потребу середньої освіти молодого шляхоцького покоління (селяни не мали доступу до сер. шкіл); сим класовим інтересом і пояснюється ся пропорціонально високе число згаданих гімназій і їх доволї добра орґанізація, проти якої не піднїс нїякого закиду навіть львівський староста Мільбахер у своїм справозданю з дн. 5 мая 1774 р. про тогочасний стан середнього шкільництва у Галичині (II, ст. 232—238). Автор подає на підставі архівних матеріялів детальний опис поодиноких державних гімназій, статистику професорів й учеників, професорські платнї, викав поодиноких предметів й ин. Вкінцї обговорює історію заснованя т. зв. станової академії (collegium nobilium, collegium Theresianum), яка вийшла в житє 1776 р.

Коли стан галицького сер. шкільництва був досить вдоволяючий, то не можна сього сказати про шкільництво народне (II, ст. 245—284). Бачимо се зі згаданого вже справоздання Мільбахера, який не зробивши нїякого закиду галицьким гімназіям, не міг одначе видати корисного осуду про т. зв. тривіяльні чи народні школи. „В дистрикті I — пише він, опираючи ся на предложених йому справозданнях — є учителї: в Равї, Мацерові й Олещицях, які учать молодіж читати й писати (по польськи й по латинї). Сталої платнї не мають вони нїякої, тільки дїти, які учать ся, платять річно по шість, сїм, або вісїм злп.[2]) і тільки само, або може дещо більше, ріжними натуралїями. — В дистрикті II мають вправдї бути при кождій латинській парохії учителї, одначе з браку фондів, або вистарчаючої оплати, яку убогі піддані могли би платити, мають сї учителї, які є тут і там, тільки одну назву учителїв. Дуже мало старають ся вчити дїтий, бо їм самим було би потрібно науки. —

[1]) Не 12, як подає автор (II, ст. 229): пор. Pelesz, op. cit. II, ст. 636.

[2]) 1 польський зл. = 0·80 кор.

В дистрикті IV (Бібрка) нема ніякого учителя... В дистрикті VIII (у Зборові) має вправді парох обовязок платити на удержанне учителя річно 100 злп., одначе родичі не посилають там ані одної дитини до школи... В Залізцях удержує парох з власної великодушности учителя, одначе він має на науці тільки чотирьох хлопців. Громадський писар в Озірній має за науку дітий 70 злп. і ціле хлопське господарство, одначе має мало до сього охоти, а родичі також мало дбають про се, аби казали дітьом чого навчити ся. — В дистриктах IX і X (Золочів і Бережани) не можна знайти ані слїду учителя або якої, зробленої в тій цїли, фундації. — Взагалї показуєть ся, пише дальше згаданий Мільбахер, що в широкім львівськім окрузї (Рава, Камінка, Городок, Бібрка, Броди, Зборів, Залізцї, Золочів, Бережани й ин.) є ледви десятьох правдивих учителїв, одначе і з тих тільки два (у Підкаменю і Залізцях) вчить дітий писати, читати, рахувати і початків латини; решта учителїв вчить тільки по польськи читати й писати і то ще на підставі свойого власного досвіду, дуже зле".

Супроти такого стану народнього шкільництва у Галичинї у хвилї її переходу під Австрію показала ся пекуча потреба забрати ся як найскорше до його піднесення й поправи. Починаєть ся отже широка кореспонденція в сій справі між Львовом і Віднем, виринає цілий ряд проєктів і пропозицій дотично орґанїзацій шкіл, підготовлення учителїв, вибору шкільних підручників і т. д.; тодї то (1776—1777 рр.) виринає перший раз також справа української мови у східно-галицьких народнїх школах (на підставі реферату І. Коранди, який перший з австрійських урядників звернув увагу на те, що простий народ у Галичинї, у давнім т. зв. руськім воєводстві, не говорить по польськи, тільки вживає „eine Art der russischen oder illyrischen Sprache"). Вкінцї на весну 1776 р. з'орґанїзовано першу спеціяльно галицьку шкільну комісію, якої президентом став ґуб. радник ґр. Ж. Ґалєнберґ, асесорами радники: Й. Кноп і І. Коранда. Комісія ся, не зважаючи на мале число членів і на величезний навал праці, вже 13 серпня предложила Марії Терезї цілий ряд актів в справі „направи шкільництва у Галичинї", яка й зачала ся на ширшу скалю вже за панованя Йосифа II.

Остання частина праці кс. Хотковского — для нас найбільш цїкава — має заголовок: Ormianie i cerkiew (II, ст. 391—501).

Поминаємо коротенький розділ, присвячений історії вірменської церкви у Галичині (II, ст. 391—395), яку автор злучив чомусь разом в одну частину з історією галицької унїятської церкви; приходимо відразу до сеї останньої.

Перше, на що відразу звертаєть ся увага критичного читача при побіжнім тільки перегляді зазначеної в горі партії моноґрафії кс. Хотковского (а також партії про василіянські монастирі — про що говоримо дальше), се — те, що автор при писанню історії гр. кат. (унїятської) церкви у Галичині (а також історії василіянського ордену галицької провінції) опираєть ся виключно на актах ватиканського, краківського, а головно віденських архівів; про істнованнє спеціяльних церковних архівів у Львові (пр. архіви: „Церковного Музея“, гр. к. митроп. капітули), у Перемишлї (архів гр. к. еп. капітули) а також архівів при василіянських монастирях у Львові і Жовкві — він очевидно не знає нїчого. А тим часом — у тих власне архівах зібрано до історії гр. к. церкви у Галичині дуже богаті і дуже важні матеріяли, — і то не тільки до історії внутрішньої орґанізації, але також до історії її відносин до держави і — навпаки — держави до неї.[1])

---

[1]) Щоби не бути голословним, звернемо увагу тільки на деякі матеріяли, які зберігають ся у згаданім вище „Церковнім Музею“ у Львові, а які відносять ся власне до періоду, обговореного кс. Хотковским; і так — найперш: Archivium gr. cat. Procuratoris Ruthenici Romani, continens ex copiis, typ. impressis, litteris et originalibus actis ad historiam acclesiae Ruthenicae... spectantibus, тт. I—XX (крім т. XII, який бракує) за рр. 1641—1812, з яких кілька томів дотикає рр. 1772—1780 (пр. тт. IX, XIV й ин.) — матеріяли першорядної ваги, бо всї справи дотично гр. кат. церкви переходили через канцелярію руського прокуратора у Римі; дальше: № CXLVIII — Extractus summarius litterarum ab E-lso a tempore vindicationum Regnorum continua an(n)orum serie ad Rev. loci Ordinarium datarum 1773—1787; № XCVII — Korespondencya w Interesach Dyecezyi Lwowskiey R. G. Cath. w Roku 1775—1776 w Wiedniu [кореспонденція кан. І. Ґудза, про якого говорить ширше також кс. Хотковский, з папським нунцієм у Відні, віденською надворною канцелярією й еп. Л. Шептицьким в справі реформ Марії Терези в користь гр. к. духовенства у Галичині]; № XCVIII (1—6) — Johanis Gudz, can.: Acta Vienensia [т. I, 1777—1778. Korespondencya z JW. Pasterzem, Officiałem Lewinskim y innemi Duchownemi w Wiedniu, карт. 119; т. II, 1779 — ст. 276; т. III, 1779 — ст. 302; т. IV, 1779—1780 — ст. 412; т. V, 1780 — ст. 302 і т. д.]; № CXLVII — I. Gudz: Acta et adnotata 1774—1792 [між ин. 2) Wzgląd na Duchowienstwo Swieckie Rit. Graeco-

Наслїдком такого ігнорування автором вичислених у горі архівів і перехованих у них матеріялів вийшло те, що представлена ним історія гр. кат. церкви взагалї й поодинокі її епізоди спеціяльно вийшли не тільки неповними, але — що гірше — односторонніми, а в деяких випадках навіть фальшивими (декілька прикладів подаємо дальше). Се — одно.

Друге, що також дуже різко бє в очи читача, який у поважній науковій працї привик бачити також поважну наукову форму, се — зовсїм не поважні й ненаукові замітки автора на тему: charakter Rusinów, ich dziedziczna *fides graeca* (!) і nienawiść hajdamacka [(!) II, ст. 399], hutro-mudro (? — автор хотїв очевидно сказати: хитро-мудро!) і т. д. Чи такі власне звороти автора надають його працї більшої наукової вартости, смїємо дуже сумнївати ся; досить дивно, що виданнє з такими „науковими" фразами й термінами вийшло під фірмою краківської Академії Наук...

Так представляєть ся Історія гр. к. церкви кс. Хотковского з першого погляду. Приглянемо ся її змістови докладнїйше.

Перед тим одначе завернїм іще до одного з попереднїх роздїлів, в якім автор говорить про освіту тодїшнього галицького духовенства, рим. кат. і гр. кат. (Wykształcenie kleru. Studya teologiczne. II, ст. 185—230). — Нас інтересує безпосередно освіта тільки сього останного.

Що освіта гр. к. духовенства за часів польської Річи-Посполитої була дуже незначна — се правда; що владики висвячували кандидатів на духовних, які ледви знали головні основи катехизму — сьому також нїхто не перечить.[1]) Одначе складати всю вину за упадок руської (між ин. також унїятської) церкви в Польщі на самих тільки руських владик, чи навіть взагалї „Rusinów" — зовсїм не можна. Такі парадокси може говорити тільки той, хто зовсїм не знає, або не хоче знати цїлої мартирольогії руської церкви під шляхецько-польським ре-

---

Uniti — Documenta de subsidio 1777; 4) Wypłata do Skarbu Koronnego in vim subsidii charitativi] — й ин.

[1]) Характеристичне для автора часте переборщуванне навіть там, де він покликуєть ся на инших авторів. І так один приклад: Пелеш каже загально, що владики висвячували кандитатів, які ледви знали головні основи катехізму (Pełesz, II, ст. 639); кс. Хотковский „підкріплює" се реченнє так: wszyscy władycy święcili takich kandydatów, którzy zaledwie znali mały katechizm і т. д. (II, ст. 228).

жімом, тих безчисленних скарг і нарікань на обмежуваннє прав її вірних і понижуваннє поваги її церимоній, тих вкінці вічних домагань і пертрактацій козацьких посольств на варшавських Соймах і т. д. і т. д. А те, що „żaden król do spraw kościelnych, ani do zarządu kościelnego się nie mieszał“ се — супроти численних королівських декретів, які були видані спеціяльно в справах руської православної чи унїятської церкви — така сама правда, як те, що „szkół wiejskich Rusini wcale nie mieli“... і що руське духовенство „o szkołach parafialnych wcale nie pomyślało“ (автор, очевидно, не знає нїчого про руські т. зв. „дяківки“, які нїчим хиба не ріжнили ся від польських парохіяльних шкілок з орґанїстом на чолї...).[1]) Зрештою сам кс. Хотковский на иншім місцї (II, ст. 433) згадує виразно про „liczne szkoły“, які удержували подібно Єзуїтам Василияни.

Серіозні заходи коло піднесення значіння руської церкви у Галичинї взагалї й освіти галицько-руського духовенства спеціяльно починають ся тільки з хвилею переходу Галичини під управу Австрії.

Маємо тут на думцї: допущеннє руських кандидатів до віденського т. зв. Barbareum, змагання до заложення руських епископських капітул і до переміни львівського гр. к. епископства на галицьку митрополію. Що тикаєть ся віденського Barbareum, то автор, як зазначили ми вже висше, не подає нїяких нових причинків, обмежуючись виключно до того, що написав про сю інституцію вже давнїйше Пелеш. Супроти сього лишаємо сю річ на боцї, а переходимо до другої — до справи руської митрополії для Галичини, якою починаєть ся роздїл про руську церкву.

Цїлу історію руської церкви за панованнє Марії Терези зібрав автор у трьох головних роздїлах під такими заголовками: XXXIV — Władyka lwowski Leon Szeptycki. Sprawa metropolii gr. dla Galicyi (ст. 395—432)[2]); XXXV — Proces

[1]) Не знаємо також, як погодити те, що в хвилї переходу Галичини під Австрію руських „seminaryów duchownych nie było wcale“ (II, ст. 228) і те, що власне тодї був гр. кат. духовний семінар у Львові (II, ст. 188)?

[2]) Докладний зміст сього роздїлу такий: Polityczne znaczenie Unii. Żale Rusinów galicyjskich. Szerzenie obrz. greckiego kosztem rz. katolickiego. Władyka lwowski Leon Szeptycki. Garampi załatwia spory z metropolitą. Warunki ugody. Zażalenia Szeptyckiego. Skargi metro-

Szeptyckiego z Bazylianami i założenie kapituły ruskiej u ś. Jura (ст. 432—474)[1]) i XXXVI — Ciżba kandydatów na biskupstwa. Stanowisko władyków wobec Stolicy ap. (ст. 474—501).[2])

---

polity do gubernium. Działalność Szeptyckiego na Ukrainie. Szeptycki wobec prześladowania Cerkwi. Szeptyckiego memoryał w sprawie metropolii. Opinia hr. Pergena. Propozycye Szeptyckiego. Sąd Kaunitza o Szeptyckim. Dekret Maryi Teresy. Sąd hr. Hadika o Szeptyckim. Opinia kancelaryi o Szeptyckim. Połączenie biskupstw węgierskich z metropolą. Węgrzy przeciw metropoli galicyjskiej. Odłożenie całej sprawy. Działalność Szeptyckiego, jako koadjutora. Order polski i najw. zadowolenie cesarskie. Wznowienie sprawy metropoli. Gubernium za połączeniem metropoli z biskupstwem. Dochody Szeptyckiego. Proponowana pensya metropolity. Nadzwyczajne względy dla Szeptyckiego. Trzy listy francuskie Szeptyckiego. Główna myśl listów. Opinia kancelaryi nadwornej. Pismo Maryi Teresy do Szeptyckiego. Szeptycki metropolitą i władyką lwowskim.

[1]) Зміст: Rusini przenoszą Wiedeń nad Rzym. Spory duchowieństwa ruskiego z Bazylianami. Skargi do Rzymu na Bazylianów. Starania w Rzymie o kapitułę. Prośby i skargi Szeptyckiego do Maryi Teresy. Bazylianie zwracają się do sądu świeckiego. Sąd delegowany mieszany. Zatwierdzenie nowej kapituły. Przyczyna zatwierdzenia. Kwestyonaryusz nuncyusza Garampi. Czy istniały ruskie kapituły? Nowa kapituła ruska we Lwowie. Skargi Szeptyckiego na Bazylianów w Propagandzie. Wyrok trybunału. Stanowisko Bielańskiego. Relacya Bielańskiego. Fundusz nowej kapituły. Bielański cofa swoją ofiarę. Propozycya hr. Brigido. Dekret Józefa II. Bielańskiego starania o usunięcie Bazylianów. Rząd korzysta ze sporu. Oszacowanie majątku klasztornego. Prośba pięciu księży ruskich. Opinia barona Kressl. Nagana petentom. Odmowa cesarza Franciszka. Ponowne pertraktacye o założenie kapituły. Starania metropolity Angelowicza. Cesarz zatwierdza statut kapituły. Bazylianie trzymają się u św. Jura. Proces o obraz Matki B. Sprawa relikwii w Żółkwi. Żądania czerńców z Suczawy. Gubernialne świadectwo autentyczności relikwii. Cesarski dekret autentyczności relikwii.

[2]) Зміст: Śmierć Szeptyckiego. Administratorzy. Zarządzenia gubernialne. Nadanie świeckiemu klerowi prawa do godności biskupiej. Kwestya nominacyi biskupów. M. Teresa chce mieć biskupem Węgra. Protest XX. ruskich przeciw tej kandydaturze. Kandydaci z zakonu Bazylianów. Protegowani kandydaci. Terno kandydatów na biskupstwo lwowskie. Terno na biskupstwo przemyskie. Dwaj nominaci: Bielański i Ryłło. Nuncyatura wiedeńska wobec administratorów. Sprawa spadku po władykach Szeptyckich. Opozycya Bielańskiego. Stanowisko metropolitów Rusi. Postępowanie Jazona Smogorzewskiego. Propaganda unieważnia translacyę. Spór Jazona z Propagandą. Dekret Propagandy. Odgrażania Jazona. *Fides graeca.*

Перший з наведених розділів попереджає кс. Хотковский своїми загальнійшими замітками про унїятську церкву взагалї (яку вважає політичним твором Польщі), про руських митрополитів за польських часів (яких характеризує негативно, а яких, сказавши до річи, іменували польські королї), про „rzekome krzywdy", яких руська церква мала зазнавати у Польщі, про те, як „ludność ruska i obrządek grecki szerzył się zawsze kosztem ludności polskiej (!), про те, як „ludności polskiej ubyło z górą milion na rzecz obrządku greckiego (?)", про „popów", про згадуваний уже нами „charakter Rusinów", ich dziedziczną *fides graeca* (!!) і nienawiść hajdamacką (!!) і т. д. — Все те коли чим і ріжнить ся від политичних статий деяких східньо-галицьких польських „патріотичних" часописий, то хиба тільки... фірмою польської Академії Наук.

Після такого „патріотичного" вступу, приступає автор до огляду дїяльности тодїшнього львівського епископа Льва Шептицького. Переповідати всього того за автором, розуміть ся, не будемо. Се з одного боку — забрало-б у нашім бібліографічнім огляді багато місця, з другого — нашою задачею є зазначити тільки те, що найважнїйше і до чого автор подає новий матеріял.

Першою такою справою є — справа заснования гр. к. митрополії у Львові. Перший раз порушив сю справу еп. Л. Шептицький на авдієнції у галицького губернатора гр. Перґена в грудні 1773 р. У pro memoria, яке тоді передав він губернаторови, звертає увагу австрійського уряду на те, що було би користним для Австрії з огляду на сусїдну з Галичиною Україну, коли би митрополит замість заграницею, резидував у Львові (Галичина належала тоді до володимирської митрополії, де митрополитом був 80-лїтнїй Ф. Володкович, а львівський епископ Л. Шептицький був його коад'ютором з правом наслїдства). Така пропозиція припала відразу до вподоби австрійському урядови. Що більше! Він побіч справи галицької митрополії став з власної ініціятиви обмірковувати навіть — прилученнє до згаданої митрополії гр. кат. дієцезій на Угорщинї (II, ст. 407—414). Сьому плянови спротивила ся одначе угорська канцелярія, заявляючи ся за тим, щоби угорських гр. к. епископів лишити й на дальше під управою остригомського рим. кат. архієпископа. Мимо того одначе Марія Тереса видала порученнє, щоби три надворні канцелярії, галицька, угорська й семигородська визначили для сеї справи окрему комісію і відбули спільну нараду. Протоколи нарад сеї

мішаної комісії, які відбули ся 23 грудня 1774 р., а також спільне votum, переслано до цїсарського ґабінету в лютім 1775 р. Арґументи одначе, з якими тепер виступили проти сього пляну репрезентанти угорської й семигородської надворної канцелярії, були такі, що супроти них галицька канцелярія мусїла уступити й обмежила ся до пропозиції — заложити руську митрополію для Галичини з осїдком у Львові. Припадок одначе хотїв, що пропозиція ся в неприсутности Марії Терези дістала ся до рук її сина Йосифа II, який написав на нїй власноручно: „до иншої нагоди“ (ст. 417). Одначе справі сій галицька канцелярія не дала запропастити ся. Дн. 27 сїчня 1775 р. запитала вона Марію Терезу, чи гадка заснованя галицької митрополії супроти резолюції цїс. Йосифа II вже зовсїм упала, чи тільки намір прилучити до неї угорські й семигородські гр. к. епископства. У відповідь приказала Марія Тереса чекати на справозданнє гал. ґубернатора. Справозданнє се, яке на 105 стор. folio обіймало цїлу справу сепарацій гал. дієцезій, прийшло аж по несповна трьох роках — 5 серпня 1777 р. з поновною заявою за заснованнєм окремої гал. митрополії. Ходило тепер о фінансову сторону справи. Ґубернія пропонувала визначити митрополичу платню річно: для Шептицького 40.000 fl., а по його смерти для його наслїдників тільки по 20.000 fl. Серед тих заходів Ф. Володкович помер (12 лютого 1778 р.), а на його місце митрополитом став Л. Шептицький, затримуючи провізорично також львівське епископство. Тим самим справа окремої галицької митрополії перестала на разї бути актуальною (ст. 421—432) і була зреалїзоване аж пізнїйше — у 1808 р.

Другим важним моментом в історії галицько-руської церкви кін. XVIII ст. був — процес згаданого львівського епископа з Василиянами й заходи коло заложення руської капітули при церкві св. Юра.

Процес між еп. Л. Шептицьким а Василиянами тягнув ся ще від 1749 р. Ходило о відібраннє Василиянам нинїшньої катедральної церкви св. Юра, при якій тоді був василиянський монастир, й переміненнє її виключно на епископську катедру. Справа по довгих історіях була вкінцї полагоджена в користь епископа і Василияни мусїли перенести ся до церкви св. Онуфрія, при якій є їх монастир до нинї.

Процес сей і його закінченнє інтересні для нас і важні не тільки як льокальний конфлїкт про право власности св.-юр-

ської церкви між двома партіями, між василіянським орденом а львівським епископом. Він має в історії галицько-руської церкви ширше значінне — ґенеральної розправи між світським духовенством, т. зв. білим, і монашим, т. зв. чорним. Щоби зрозуміти, як слїд, той конфлїкт, треба звернути увагу на відносини, які панували тоді між згаданами обома ґрупами. З одного боку — цїлі кадри світського духовенства, майже виключно сїльського, неосвіченого, убогого, пониженого, з другого — невелика горсточка Василіян, спаношених, спольонїзованих, на всїх важнїйших щеблях гієрархічної драбини, які на світського духовного дивили ся з легковаженнєм, навіть — з погордою. Такий різкий контраст у внутрі галицько-руської церкви не міг не викликати невдоволення в кругах світського духовенства, а се нїяк не могло причинити ся до піднесення значіння сеї церкви на зверх. Характеристичною з того згляду є скарга на Василіян „цїлого світського гр. к. духовенства дієцезій — львівської, галицької, каменецької, а також перемиської й самбірської“, висланої в третє до Риму 1747 р., в якій між ин. зроблено закид, що Василіяни позабирали для себе деякі парохіяльні церкви (nonnullas parochias), а крім того катедральну церкву у Львові, куди їх покликав еп. Шумлянський, а також катедри в Перемишлї і Самборі.[1])

Проти таких анормальних відносин у нутрі галицько-руської церкви епископ, якому добро сеї церкви справдї лежало на серцї, мусїв виступити з найбільшою рішучістю. Першою умовою до направи зла мусїло бути, розуміть ся, піднесенне з упадку і пониження загалу світського духовенства. Треба було подбати про його освіту і матеріяльний стан, треба було допустити його до висших гієрархічних становищ. Всьому тому одначе ставили опозицію Василіяни, побоюючись, зрештою зовсїм слушно, що з піднесеннєм світського духовенства прийде кінець їх абсолютноау панованню. Супроти того отже зломити се упривилїоване їх становище — було першим кроком до піддвигнення з упадку цїлої церкви.[2]) Зрозумів се дуже добре згаданий львівський епископ Лев Шептицький, який — на велике здивованнє кс. Хотковского (II,

[1]) Harasiewicz, Annales Ecclesiae Ruthenae. Ст. 522—524.

[2]) Акцентує се дуже виразно львівський владика в однім листї до Марії Терези: „Посїданнє епископських столиць і парохій, до чого сї монахи (Василіяни) підносять претенсії, перепиняє мене завести в моїй дієцезії потрібний порядок, який маю намір зробити (Chotkowski, op. cit. II, ст. 446).

ст. 432) — з'умів піднести ся до тої висоти, що, хоч сам був членом василіянського чину, то загальну справу — добро цілої руської церкви поставив вище від інтересів хоч би свойого таки монашого ордену. З такого, а не инакшого (інтриґантсько-честилюбивого — як се робить кс. Хотковский) становища мусимо дивити ся й оцінювати всї заходи Л. Шептицького чи то в справі заснованя галицької митрополії, чи в справі конфлїкту з Василіянами (відібрання св.-юрської церкви й усунення їх з безпосереднього сусїдства епископа)[1]), чи вкінцї в справі з'орґанїзованя гр. к. капітули.

З такої точки дивив ся на сї реформаторські чи новаторські заходи епископа також австрійський центральний уряд, тільки таку, а не иншу, цїль мала перед очима Марія Тереса, коли апробувала виразно цїлу програму його дїяльности. Що не всї проєкти Шептицького були зреалїзовані ще за його житя — се инша річ; важне тут те, що віденські круги віднесли ся до них зі симпатією і в прінціпі признали за ними повну справедливість. І процес, який за часів польської Річи-Посполитої при могучих впливах василіянського ордену тягнув ся цілі десятки років і, хто знає, чи був би покінчив ся виграною епископа, по переході Галичини під Австрію добіг до кінця у протязї декількох лїт — з яким успіхом, про се сказали ми вже вище.

Переходимо тепер до третьої справи — до справи заснованя гр. к. капітули у Львові.

Ще в 1771 р. звернув ся був Шептицький до Риму з просьбою — позволити йому заложити три капітули у трьох дієцезіях, які належали до нього, т. є. у Львові, Галичу і Каменци. Одначе протест проти сього рим. кат. капітул(!) „zapobiegł" — як каже автор — заложенню тих руських капітул і Пропаґанда повідомила Шептицького, що ап. столиця не годить ся на його жаданя. — Так покінчили ся на разї змаганя руських епископів до піднесення руської церкви за часів польської Річи-Посполитої!

Одначе саме тоді наступив перший поділ Польщі і Галичина перейшла під управу Австрії. Подібно, як і в инших справах, звернув ся тепер Л. Шептицький і в справі засно-

[1]) Звернемо тут увагу на рук. книгу василіянського провінціяла Братковського, в якій між ин. є опис цілого процесу між Василіянами і Л. Шептицьким; рук. переховуєть ся в архіві василіянського монастиря у Львові.

Львів. Бібліотека АН. УРСР
22. VS5
и. 61. 695.

вання гр. к. капітули з просьбою просто до Марії Терези (1773 р.). З иншим меморіялом в сій справі звернув ся згаданий епископ також до папського нунція у Відні Ґарампі.

Розуміють ся, відмовити сьому слушному бажанню епископа Марія Тереса не мала ніякої причини. Тим більш, що ходило тут о зрівнанне двох католицьких церков — рим. кат. і гр. кат. Не мав проти сього нїчого також нунцій Ґарампі. Одно тільки — що заснованню руської капітули спротивило ся знов... латинське духовенство. Арґументів, що мали промовляти проти гр. к. капітул, виставили рим. кат. капітули — 7. Одним з них був той, що коли-б капітули були з'орґанїзовані зі світського духовенства, тодї Василияни були би усунені від управи дієцезією. Найсильнїйшим одначе був останнїй арґумент. „Коли-б руське духовенство здобуло нову гідність, тодї змагало би до чим раз більшого зрівнання з лат. духовенством у всїх привилеях, в супереч старинним постановам, проти чого латинники будуть боронити ся з цїлої сили (toto pectore), а тодї вже нїколи не буде могло бути мови про згоду й спокій".

Одначе польські капітули забули, що Галичина вже не належала до Польщі.[1]) Не зважаючи на такий рішучий протест (кс. Хотковский дуже дивуєть ся (!), що з письм руських владик, в яких вони згадували про сей останнїй арґумент „wieje dziwnie (?!) rażący duch nienawiści do łacinników" — очевидно автор бажав би, щоби руські владики приняли наведені слова польських капітул мовчки, або навіть з подякою!), Марія Тереса видала 1774 р. спеціяльний декрет, яким затвердила новозорґанїзовану Шептицьким капітулу, а тим самим відкинула

[1]) Взагалї — характеристична річ, що навіть по переходї Галичини під Австрію, деякі круги польської суспільности, привиклі за часів польської Річи-Посполитої до безоглядної самоволї супроти руської церкви й її маловаженнн на кождім кроцї, ще довгий час не могли зрозуміти, що в Австрії панують зовсїм инші погляди на се й иньші порядки. Різким прикладом сього служить наведений власне протест рим. кат. капітул проти заснованнн руських капітул, а також інструкція, яку поставила шляхта львівського округа своїм делеґатам для зложенння присяги вірности новому монархови по переходї Галичини під Австрію, а то — щоби сї делеґати жадали від австрійського уряду заказу будованнн „cerkwi szyzmatyckich, zborów dyssydenckich", карання апостатів смертю й конфіскатою маєтків й ин. (пор. W. Tokarz, Pierwsze dezyderaty szlachty galicyjskiej (1773) — Studya historyczne wydane ku czci prof. W. Zakrzewskiego, ст. 357—369.)

також претенсії Василіян, щоби тільки з їх ордену іменовано епископів (II, ст. 440).

Хоч справа з капітулою в принципі була вже рішена, а навіть Шептицький визначив поодиноких її членів, то одначе пертрактації в справі її тривалої орґанізації не зараз іще покінчили ся. Вони тягнули ся дальше по смерти Шептицького з його наслїдниками й покінчили ся формально аж на початку 2-го десятиліття XIX в. Аж тоді, дня 4 марта 1813 р. був виданий статут, або т. зв. regulatio капітули, а постановою з дня 27 мая т. р. іменував цїсар Франц I перших дійсних пралатів і каноніків.

Про історію з мощами Івана Сучавського, яка вяжеть ся з монастирем Василиян у Жовкві, подамо наші замітки при огляді історії монастирів.

Останнїй роздїл обговорюваної нами партії подає історію обсад епископських престолів у Львові (по смерти Льва Шептицького — 24 мая 1779 р.) і Перемишлї (по смерти Атаназія Шептицького — 8 червня 1779 р.).

Ще дн. 20 лютого 1779 р. видала Марія Тереса декрет, в якім в торжественній формі застерігла собі й своїм наслїдникам неограничене право іменувати по своїй волї гр. к. епископів зі світського духовенства, або з ордену В. В., відповідно до того, де знайдеть ся найвідповіднїйший кандидат. По при се застерігла собі також право давати дозвіл новоіменованим епископам — закладати собі капітули.[1]) З сього застереження зробила вона тепер ужиток.

Кандидатів на опорожнені еп. катедри були богато. Зараз по смерти Л. Шептицького вніс ґен. вікарій гр. к. мункачівської дієцезії A. Zsetkey до Марії Терези просьбу, щоби львівським епископом іменувало його самого. З иншої сторони піднесено кандидатуру крижевацького епископа В. Божичковича (Bozickovich). Не дармували й Василияни; майже рівночасно внесло шістьох Василиян до гал. ґубернії подання, в яких ставили свої кандидатури на епископства (були то: О. Братковський з Унева, І. Матковський, ігумен у Каневі, Г. Корчинський, ґен. прокуратор Василиян у Римі, А. Петровський, ігумен у Загірю, О. Скарбек-Важинський, протоархимандрит Василиян і Й. Морґулець, провінціял Василиян); ще инших трьох внесло поданнє просто до корони (Й. Дзьоковський зі Жовкви, Б. Кровницький,

[1]) Harasiewicz, Annales, ст. 581—591.

ігумен св.-онуфрейського монастиря у Львові і С. Коблянський, ігумен у Добромілю).[1]) Спеціяльно на катедру в Перемишлї зголосило ся ще двох Василиян: М. Шумлянський і Й. Охоцький.

Не бракло також і протекцій. Рим. кат. архієпископ у Львові Сераковский поручав Марії Терезї кандидатами на львівське епископство Шумлянського або Братковського. В. і К. Шумлянські писали до цїсаревої просьбу за братом М. Шумлянським. Знов члени львівської гр. к. капітули просили, щоби при номінації епископів звернули увагу також на них.

Вкінцї стало на тім, що на еп. катедру у Львові запропонувала гал. ґубернія таке терно: на першім місцї Ів. Ґудза, на другім А. Липницького, пароха у Зарваницї, на третїм П. Білянського; поза терном предкладала ще мункачівського епископа А. Бачинського. На еп. катедру в Перемишлї: на першім місцї Ів. Ґудза, кандидата між ин. також на львівське епископство, на другім А. Якубинського, а побіч нього й Кафилевича, вкінцї на третїм М. Шумлянського.

На підставі обох сих пропозицій львівської ґубернії віденська надворна канцелярія поставила по кількаразовім голосованню кандидами: на Львів — П. Білянського, на Перемишль — М. Шумлянського.

Одначе Марія Тереса затвердила з пропонованих двох кандидатів тільки першого: П. Білянського на епископську катедру у Львові; епископом у Перемишлї заіменовала з власної ініціятиви холмського епископа М. Рила.

*

До обох томів моноґрафії кс. Хотковского додано також спеціяльні додатки — в ориґіналї, видобуті з ріжних архівів. І так: до т. I: Кореспонденцію між Марією Терезою, Йосифом II, Кавнїцом і папами — Климентом XIV і Пієм VI (NN. III—XI); до т. II: Спис дієцезій лат., гр. і вірм., колеґіят, препозитур, деканатів і числа парохій у Галичинї 1779 р. (N. I); статистичний виказ рим. кат., гр. кат. і вірм. монастирів з 1777 р. (N. VI); подрібний виказ василиянських монастирів

[1]) Крім сього ґен. прокуратор Василиян у Римі Корчинський передав ватиканському секретареви кард. А. Альбані спеціяльний меморіял, в якім виказовано права васил. ордену до епископських катедр у Польщі й Руси. Кардинал переслав сей меморіял дипльоматичною дорогою тайній канцелярії двору й держави у Відні, а Кавнїц переслав його окремою нотою надворній канцелярії.

з 1777 р. (N. X); тайний меморіял львівського еп. Л. Шептицького, переданий гал. ґубернаторови ґр. Перґенови в грудні 1773 р. (N. XI); лист Л. Шептицького до цїсаря Йосифа II (N. XII) — і до Марії Терези (N. XIII) — оба з дн. 26 лютого 1778 р.

В кінцї до книжки доданий детальний зміст і поазбучний index.

II.

Ще менш, як історія гр. к. церкви взагалї, оброблена історія гр. к. монастирів у Галичинї — спеціяльно. Однаково — монастирів мужеських і жіночих.

Дійшло навіть до того, що нїхто з дотеперішнїх істориків не знає на певно, скільки взагалї тих монастирів було і ріжні автори (Стебельський[1]), Пелеш[2]), Guépin[3]) подавали ріжні їх числа. Для нас цїкаве, скільки їх було у Галичинї у хвилї першого подїлу Польщі? Найкомпетентнїйшим в сїй справі є протоархимандрит Василиян П. Скарбек-Важинський, який у просьбі, висланій 1774 р. до Відня, начислив їх 42. Рівночасно галицька ґубернія начислила — мужеських монастирів 34, а жіночих 7: разом 41, одначе вона сама не вважала того числа повним. В пізнїйших офіціяльних обчисленнях згадані цифри знов змінюють ся, так в 1777 р. та сама ґубернія начислила (не зважаючи на те, що в 1774 р. було знесено 3 монастирі, а в 1776 р. — 1) вже 58 монастирів мужеських, а 9 жіночих; разом отже 67 монастирів, в яких жило 458 осіб.[4]) В постанові Йосифа II з дн. 8 вересня 1787 р. згадуєть ся вже тільки про 48 мужеських монастирів (жіночі вже були знесені), з яких 42 мало бути скасовано, а 6 істнувати дальше. Така ріжниця цифр походить з того, що було богато таких монастирів, в яких жило по двох або навіть по одному монахови (кс. Хотковский називає їх „лїтними резиденціями“) й які кождої хвилї могли бути (й часто бували) стягнені до котрого небудь зі сусїдних. З хвилею отже стягнення такий мінїятурний монастир переставав істнувати.

---

[1]) Stebelski, Dwa wielkie światła, ст. 237.
[2]) Pełesz, Geschichte d. Union, II, ст. 740.
[3]) Guépin, Saint Josaphat, II, ст. 519–523.
[4]) Chotkowski, Historya pol. kościoła... II, ст. 386.

В обговореній нами вище монографії кс. Хотковского про „Політичну історію церкви у Галичині" окрема партія присвячена історії мужеських василіянських монастирів (Klasztory obrządku greckiego. II, ст. 358—387), яка складається з двох розділів (XXXI — Prośba jenerała i prowincyała Bazylianów o exempcyę; XXXII — Zniesienie czterech klasztorów Bazyliańskich). Історію василіянських монастирів — жіночих подав автор вже давніше в іншій своїй праці, присвяченій спеціяльно політичній історії галицьких жіночих монастирів в рр. 1773—1848 взагалі — п. з. Historya polityczna dawnych klasztorów panieńskich w Galicyi (1773—1848 (Na podstawie akt cesarskiej kancelaryi nadwornej).

Перший поділ Польщі застав усі василіянські монастирі на цілій території литовсько-руських земель злучені в одну т. зв. провінцію під управою спільного архимандрита, вибраного на ґенеральній капітулі в Дубні 1743 р., і — розбив їх на три части. До Австрії перейшли, як згадали ми вже вище, дієцезії: львівська (разом з галицькою і частиною каменецької) і перемиська (разом зі самбірською і сяніцькою), а також частини холмської, белзької і луцької, в яких василіянських монастирів по обчисленню протоархимандрита мало бути 42.

Юрисдикцію над усіми василіянськими монастирями мав до 1772 р. володимирський митрополит Володкович. Коли-ж у тім році Рим Володковича засуспендував, митрополича юрисдикція перейшла на львівського еп. Л. Шептицького. Супроти одначе відносин, які панували тоді між згаданим епископом а Василіянами, архимандрит О. Братковський звернув ся просто до Марії Терези в імени Василіян з широким меморіялом в справі нової орґанізації василіянської провінції. Найважнійша в сім меморіялї просьба — лишити дотеперішню орґанізацію одної провінції з протоархимандритом на чолї, який мав би юрисдикцію над усіми василіянськими монастирями й виняти їх з під власти епископів (т. зв. екземпція), обмежаючи її тільки до того, що застеріг за нею замойський синод. Крім сього просив архимандрит іще сім инших уступок (пр. щоби права, привилеї, добра й ин., які тепер мають поодинокі монастирі, лишили ся при них на все, щоби уряд передав Василіянам поезуїтські колеґії в Ярославі, Самборі і Станиславові, позволив заложити при них школи й дав на се потрібні фонди, щоби, коли-б у Відні заложено гр. к. дух. семинар, були приняті туди 2 василіянські кандидати, щоби монастир Скит, який один тільки

у Галичині лишив ся при православлю, прилучено до унїят. провінції Василиян, щоби уряд уреґулював справу побирання доходів з василиянських дібр, положених поза границями краю — у Польщі й ин.).

Меморіял О. Братськовського переслано дн. 4 мая 1774 р. з надворної гал. канцелярії гал. ґубернаторови ґр. Ауерсперґови з жаданнєм — подати свою опінїю, яку він відіслав до Відня вже дн. 13 червня т. р.

Виборови протоархимандрита ґубернатор не противив ся; навіть годив ся признати йому таку юрисдикцію, яку мав давнїйше на підставі постанов ордену, вважав одначе потрібним застеречи ся, що дасть ся йому лиш на стільки, на скільки на підставі нових полїтичних прав покажеть ся в тім потреба. Натомість рішучо заявив ся проти повного виймлення монахів з під власти епископів, бо коли протоархимандритом буде заграничний монах, тодї його юрисдикція у Галичині буде вповнї ілюзоричною. Зрештою така екземція монахів з під еп. власти може мати злий вплив на сьвітське духовенство й викликати такі самі змагання. Угнїту зі сторони епископів монахи не мають чого бояти ся, бо законодатна власть має досить способів на те, щоби вкоротити епископські надужитя. З инших пунктів просьби Братковського ґубернатор спротивив ся ще: переданню Василиянам посьвуїтських колеґій — weil mehr auf die Verbreitung der Religion latini ritus, wie nicht auf die Erweiterung der griechisch Unirten fürgedacht muss — а також прилученню православного скитського монастиря до унїятської вас. провінції — бо се мало би характер реліґійного примусу й відбило-б ся болючо на унїятах у Росії.

Справозданнє галицького ґубернатора передано в надв. гал. канцелярії до реферату Еверсови і вже дн. 1 липня 1774 р. було виготовлене спеціяльне предложенне, яке майже вповнї годило ся з внесенями гал. ґубернатора; незабаром дав також свою згоду цїс. Йосиф II.

Між тим прийшла до Відня друга просьба — протоархимандрита Василиян П. Скарбек-Важинського, в якій він покликуючи ся на меморіял з 1773 р., обстає за злукою всїх вас. провінцій в одну конґреґацію під управою спільного протоархимандрита, який міг би мешкати постійно пр. у Львові.

Ся просьба одначе супроти оповідженого в горі була вже спізненою і надв. гал. канцелярія рішила дати Важинському відмовну відповідь; з тим згодила ся також Марія Тереса.

Незабаром, бо вже дн. 23 липня і 3 вересня 1774 р. видала Марія Тереса нові декрети, в яких була вже виразна й рішуча постанова, що Василияни у Галичині не будуть мати ані окремого протоархимандрита, ані окремої конґреґації, але будуть поділені на стільки провінцій, скільки є дієцезій (т. зн. на дві: львівську — 36 мон. і перемиську — 22 мон.), а кожда провінція буде піддана під власть епископа. Православні Василияни мають бути прилучені до нової провінції, яка має повстати на Буковині.

Хоч рішенне се було таке виразне й рішуче, то все таки його виконанне відкладано з ріжних причин з року на рік, модифіковано, поправлювано, аж Марія Тереса 1780 р. померла. Супроти того зібрали ся Василияни того самого року на капітулї в Тороканах і там поділили ся самі на чотири провінції: литовську, білоруську, польську й галицьку під одним архимандритом, яким вибрано О. Моргулця. Протоігуменом галицької провінції вибрано ігумена добромильського монастиря О. Петровського.

Одначе втіха Василіян не тривала довго. Три роки опісля, 1783 р. Йосив II казав виконати постанови Марії Тереси з 1774 р. — і ціла галицька василиянська провінція розпала ся в руїну.

Останнїй роздїл, який дотикає історії василиянських (мужеських) монастирів — XXXII-ий — має заголовок: Знесенне чотирьох василиянських монастирів (ст. 379—387). Мова тут про мініятюрні монастирики у Дережниці, Лишнї, Літнї і Луцї, які на просьбу самого протоігумена Василиян Братковського стягнено — три перші в новий великий монастир у Дрогобичи, останнїй з монастирем у Чорткові.

Вкінцї — згадана нами вже у попереднїм роздїлї справа з мощами Івана Сучавського, яка мала місце у монастирі в Жовкві. Річ сама собою доволї маловажна й ми про неї навіть зовсїм не згадували би, коли-б не те, що противорічність у представленню сеї справи кс. Хотковским бє занадто різко в очи уважного читача. Бо й справді! Коли — з одного боку — читати про всї ті заходи і львівського епископа і жовківських Василиян (навіть просьби до Марії Тереси), щоби ті мощі, які зареклямував для себе сучавський прав. монастир, лишили ся таки у Жовкві, а — з другого — що раптом „niewiadomo z jakiego powodu“ ті-ж самі жовківські монахи „oddali dobrowolnie ciało „Jana Nowego“ schizmatykom“ (II, ст.

473), то мимоволі набирається ся враження про раціональність тих епітетів, якими автор щедро обсипує жовківських Василіян. Тим часом справа з тим відданєм мощей Івана Сучавського стояла трохи инакше, як її представив автор. Не „dobrowolnie“ віддали жовківські Василияни сї мощі сучавським делеґатам, а на підставі урядового наказу і при військовій асистенції (в ночи!), як се дуже докладно представлено у „Kronice klasztoru w Żółkwie“, яка зберігається ся в архіві жовківського василиянського монастиря.[1])

Що тикається ся жіночих монастирів — Василиянок, то їх на підставі спису, зладженого 1774 р. на приказ Марії Терези, було у Галичинї — 8 із 52 монахинями. По вісьмох лїтах — 1782 р. — виготовила львівська ґубернія новий реєстр (з дн. 25 сїчня), в якім число василиянських жіночих монастирів подано — 10; в тім самім одначе році (1782) у другім ґубернїяльнім виказї (з дн. 10 марта) впало воно вже на — 5 (при тім одначе поминено через помилку монастир у Словитї). Такі змінні числа жіночих вас. монастирів, навіть у виказах з одного й того самого року, пояснюють ся тим самим, що й при мужеських: мінїятюрністю й убогістю деяких монастирів, до яких властиво не можна було прикладати сеї назви. Досить тільки згадати, що маєток усїх василиянських жіночих монастирів у Галичинї оцїнила була ґубернія на 11.998 fl., — отже ледви шеста частина того, що мав рим. кат. монастир Домінїканок у Белзї, не згадуючи вже про инші, ще богатші.

Одначе власне тій обставинї, що були такими убогими, завдячують те, що постанова на їх знесенне була стримана, а хоч більша їх частина вимерла, то все таки два з них устояли ся.

Цїсарський декрет, який постановляв знесенне чотирьох монастирів Василиянок (в Яворові, Смольницї, Розгірчах і Загвіздю), був виданий дн. 24 червня 1782 р. Коли-ж одначе по докладнїйших обчисленнях показало ся, що маєток, який забере по них уряд, буде менший, чим кошт, який він мусить виложити на досмертне удержанне монахинь із тих знесених монастирів, цїсар зніс попередну постанову і рішив, що „найлїпше буде лишити їх там, де вони дотепер, поки помало не вимруть, одначе остро заказати, аби не приймали нїякої иншої“.

[1]) Також старі церк.-слов. рукописи (Служба Іванови Сучавському і просторе Житіє Івана Сучавського), які були привезені зі Сучави разом з мощами, зберігають ся в архіві вас. монастиря в Жовквї до нинї.

Таким чином вимерли без слїду монастирі: у Львові, Розгірчах і Загвіздю. Один тільки — у Смольницї знесено перед часом тому, що з причини лихого стану будинків грозив катастрофою. Смольницьких монахинь розміщено по инших монастирях.

Два монастирі: в Яворові і Словитї уратував від вимертя аж пізнїйше митроп. М. Левицький, який виєднав в тій цїли спеціяльний цїсарський декрет. При словитськім монастирі заснував навіть зганий митрополит спеціяльний виховавчий інститут для гр. кат. дївчат, яких уже в 1825 р. було 19.

Ш.

Третя праця, яку бажаємо обговорити в нашім оглядї, се — дра В. Токажа: Galicya w początkach ery Józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783 (Краків, 1909).

Властиво — ся праця належить до дра В. Токажа на стільки, що він видобув її готову вже з архіву Мінїстерства внутр. справ у Віднї, переклав (чи переповів) з нїмецького ориґіналу й постарав ся о її виданнє. В дійсности — се широкий меморіял референта для справ Галичини у з'єдиненій чесько-австрійській канцелярії гофрата Івана Вячеслава ф. Марґелїка (v. Margelik), якого на жаданнє Йосифа II вислала 1783 р. згадана канцелярія на інспекційну подорож до нашого краю. І можна тільки сердечно пожалувати, що краківська академія замість ориґінального тексту сього меморіялу видала вільне преповідженнє його.

Інструкції, яку дістав Марґелїк перед від'їздом до Галичини, не знаємо; можна одначе відгадати її майже в цїлости на підставі згаданого меморіялу. Мав він у першім ряді оцїнити склад галицьких циркулярних урядів і прослїдити їх службову діяльність. В тій цїли мав він засягнути інформацій у львівській ґубернії, одначе головно мав брати під увагу провінціяльні циркули. У Віднї хотїли, щоби він не підпав під виключний вплив ґубернії, але зіткнув ся безпосередно з циркулярними інституціями і вивідав ся, як на істнуючий стан річи дивлять ся старости й инші урядники й які зміни вважають потрібними. Віденська канцелярія поручила отже Марґелїкови випитати старостів, які реальні наслїдки принесло законодавство у селянських справах і який їх погляд на справу дальших реформ у сїм напрямі. Дальше хотїло знати погляд

в справі функціонування дотеперішніх системів — податкового, конскрипційного й ин., в справі піднесення міст, розвязки жидівського питання, кольонізації, краєвого промислу, церковних відносин, шкільництва і т. д. Мав то бути взагалі рід анкети про стан Галичини, в якій окрім львівської губернії й циркулярних урядників мали брати участь також духовенство, домінікальні урядники, а навіть найширші верстви галицької суспільности, до яких Марґеліґ мав також звернути ся по інформації.

Щоби перевести анкету, як слїд, уложив він собі квестіонар з 56 питань, які обіймали всї згадані вище справи. Сей квестіонар давав він кождому старостови з наказом — подати на них відповідь у протязї 2—3 днїв. Не зважаючи одначе на такий короткий час, більша часть старостів подала дуже широкі й основні відповіди; ті з них, що подавали коротші, долучували свої справоздання з обїздів, статистичні таблиці або витяги з актів. Тільки декілька відповідий мають загальний характер.

У Галичинї пробув Марґеліґ три місяцї; був у Кракові, обїхав усї циркули, в яких переглядав книги, сходив ся з політичними й економічними урядниками, з духовенством і приватними особами. З виїмком шляхти зіткнув ся він зі всїми верствами галицької суспільности. З богатьох сторін зголошували ся до нього зі скаргами на поступованнє властий, на надужитя шляхти й ин.; все те приймав він радо, а дещо полагоджував навіть на місцї.

На підставі зібраних собою обсерваций і матеріялу, який дістав від старостів — Марґеліґ виготовив широкий меморіял, який разом зі старостинськими відповідями предложив у груднї 1783 р. з'єдиненій чесько-австрійській канцелярії. Над тим меморіялом розвинула ся там у присутности Найвищої скарбової палати й Банкової депутації широка дискусія, якої результатом був спільний від усїх трьох згаданих інституцій меморіял разом з їх увагами і рядом законопроєктів, предложений цїсареви. Цїсар оцїнив меморіял Марґеліка дуже прихильно, казав висказати йому своє вдоволенне і — приняв більшу частину внесень з'єдиненої канцелярії та перемінив у закони.

З меморіялу Марґеліка, з відповідий й аллеґатів старостів — виступає досить докладний образ галицьких відносин у перших роках Йосифинського періоду: фізіономія й практика циркулярних урядів, їх відносини до домінїй, гро-

мад, магістратів і парохів, до поодиноких верств галицької суспільности, а передовсім до селянина і Жида, до справи піднесення моральної й матеріяльної культури й ин. Найвиразнійше одначе виступає перед нами образ життя-бутя галицького селянина, на якого австрійський уряд звернув відразу свою пильну увагу й якому все, через цілих останніх 75 літ його панщизняних обовязків під Австрією — аж до повного визволення 1848 р., старав ся помагати й облекшувати його недолю.

Меморіял Марґеліка розбив др. Токаж на 9 головних роздїлів, відповідно до важнїйших справ, які в нїм порушені. (I. Циркулярні уряди у Галичинї; II. Фіскалїзм; III. Селянська політика австрійського уряду; IV. Кольонїзація; V. Шляхта й положенне більшої земельної посїлости; VI. Міста; VII. Жидівська справа; VIII. Церковні відносини; IX. Шкільництво). Крім того в деяких місцях доповнив він його ще иньшими виписками, поробленими у віден. архіві В. Студнїцким.

З огляду на те, що сам др. В. Токаж обмежив ся тільки на зреферованне офіціяльних справоздань, без нїяких майже своїх критичних заміток чи освітлень (хоч у богатьох випадках *притакує* виразно словам меморіялу), обмежимо ся й ми тільки на переповідженню згаданої книжки. Бо її вага лежить не тільки в тім, що малює стан нашого краю в перших роках австрійської у нїм господарки, але також у тім, що *такий* власне погляд на той стан мали австрійські пануючі круги і відповідно до сього погляду, як ми згадали вже висше, нормували свої відносини до Галичини.

Перший і найбільший розділ п. з. *Циркулярні уряди у Галичинї* (ст. 15—129) складаєть ся зі 16 підроздїлів, в яких обговорено отсї справи: компетенція циркулів, адміністраційний подїл Галичини, циркулові міста, поміщенне циркулів, число урядників, старости, платнї політичних урядників, комісарі, низші урядники, ляндсдраґони, урядові писарі до селянських справ, поручених державою, проєкти реформи доміняльних управ, сїльські громади, магістрати, писанина по галицьких циркулах, полагоджуванне справ галицькою губернією, знаймість краю, справи мапи Галичини, конскрипція, справа публичного безпеченства.

Про компетенцію *циркулярних урядів* не будемо говорити; про її границї довідаєть ся кождий з книжки Кропачка п. з. Kommentar des Buches für Kreisämter (Wien, 1799. Bd.

I—V), на якій зрештою опер ся також наш автор. Зазначимо тільки, що справи, які концентрували ся тоді в руках одних циркулів, належать нині не тільки до політичних, скарбових, автономічних властий, судів й ин., але навіть до економічних і культурних товариств.

Супроти таких широких аґенд діяльности згаданих інституцій про правильне функціонованнє їх не могло бути й мови; тим більше, коли возьмемо ще під увагу давну бюрократичну формалїстику й адміністраційний поділ краю (в 1783 р. переведено новий, третій у протязї неповних 11 лїт, поділ Галичини на 18 циркулів, залежних безпосередно від ґубернії).[1]) Про бюрократичний формалїзм говорять цифри 10 протоколярних книг і 11 виказів реґістратури, які треба було вести в кождім циркулярнім уряді; в деяких циркулах числа згаданих книг і виказів були ще вищі. Така писанина відбивала ся фатально на полагоджуванню справ, яких пр. подавчий протокол заліщицького циркулу виказує за час 1—17 серпня 1783 р. — 2400, а в инших циркулах було їх іще більше. Не дивно отже, що Марґелік позаставав усюди, навіть у найлїпших старостів, більші або менші рестанції дотично комісій, слїдств, карних депозитів й ин. У значній мірі причиняли ся до того також величезні території, які займали деякі циркули (пр. дукельський обіймав 117 домінїй і 471 місцевостий з 222.680 людности; перемиський: 17 міст, 1 місточко і 350 сїл; станиславівський: 180.596 людности і т. д.), а також мале число циркулярних урядників (по реформі в 1772 р. циркул складав ся: зі старости, 3—4 комісарів, секретаря і 2 канцелїстів, 1 або більше практикантів і 2 посланців).

Між циркулярними урядниками перше місце займав с т а р о с т а. В його руках концентрувала ся цїла управа циркулу. Він рішав про кожду справу, яка приходила до циркулярного уряду (головно селянські справи), він відповідав за всїх своїх урядників, наглядав їх і міг карати часовою редукцією платнї. Тілько у найважнїйших і найбільш заплутаних справах вільно було йому порадити ся з комісарами; кождий акт, який виходив із циркулу, мусїв мати його відимат. Комісарі підчас слїдств

[1]) Перший раз (безпосередно по окупації) поділено Галичину на 6 циркулів і 59 округів; другий раз в рр. 1774—77 на 6 циркулів і 19 округів.

і обїздів могли видавати тільки провізоричні дециізії, які рішав потім староста. Меморіяли старостів не говорять нїчого про се, якими урядниками були вони в практиці. „Одначе на їх підставі — каже др. Токаж — можна заключати, що за Йосифинських часів сї уряди були обсаджені зовсїм не найгірше. Всї (старости) без виїмки виступали в оборонї краю перед податковим угнїтом; більшість їх поборювала монополь соли і тютюну, а всї вони дбали справдї про економічне піднесенне Галичини“ (ст. 55).

Що тикаєть ся циркулярних комісарів, то вони мали першорядне значінне як екзекутивні урядники. З виїмкою першого комісаря, який був помічником і заступником старости й полагоджував передовсїм бюрові функції, два або три инші мали свої циркулярні секції, які в 1783 р. мусїли обїзджати чотири рази річно, контролюючи всьо й списуючи докладний денник своїх подорожий. Крім того переводили вони всї комісії, слїдства, їздили з військом і т. д. Не зважаючи на такі широкі функції й обовязки, платня комісарів була доволї малою. Відбило ся се дуже некористно на самім їх складї і — в консеквенції — на виконуванню поручених їм справ. Уряд не маючи значнїйшого числа відповідних на сї посади кандидатів, мусїв головно в перших роках по окупації краю приймати з конечности людий часто без нїяких кваліфікацій, — інтелектуальних чи моральних. Сеї аномалії був він вповнї свідомий і пізнїйше при першій-ліпшій нагодї проганяв таких урядників зі служби цїлими масами, як се стало ся також безпосередно по подорожі Марїеліка; одначе злого не можна було вирвати зовсїм з корінем. Про низших урядників (секретарів і канцелїстів) говорить Марїелїк взагалї мало, одначе досить оптимістично; вони провадили дневники й займали ся переписуваннєм експедицій, одначе й їх висилали часом на слїдства. До розвожування патентів і оголошень, взагалї до посилок, уживали в тих часах циркулярних післанців; мали вони стільки біганини, що старости мусїли вживати власної служби не тільки до канцелярійної послуги, але навіть до воженя почти, по яку треба було їхати нераз дуже далеко. Що-йно завдяки подорожі Марїеліка галицькі циркули дістали по 3 т. зв. ляндсдраґонів (кінних післанців), яких поза посилками і службою в канцелярії вживано потім до інспекційних функцій у менше важних справах. Вкінцї застав Марїелїк іще одну інституцію в деяких галицьких циркулах, т. зв. урядових писарів для селянських справ. Були се упо-

важнені старостами покутні писарі, які редаґували селянські скарги відповідно до патентів про селянські справи і принятої в циркулах форми для таких подань. Вони їздили часто з комісарами на слїдство в ролї перекладачів, підшивали ся під урядовий характер і часом баламутили селян до тої міри, що декого з них старости мусїли навіть арештувати.

Внутрішньою урядовою мовою в адмінїстрації була нїмецька. З людністю порозумів ся уряд з конечности по польськи, з домінїями, духовенством і судами по латинськи.

Посередниками між циркулами і селами були т. зв. домінїї (орґани правно-приватної курателї дїдича над громадою), між циркулами і королївськими містами — вибирані маґістрати. Обсяг дїлання домінїй і маґістратів був у своїх територіяльних границях майже такий самий, як циркулів взагалї (пор. Br. Łoziński, Z czasów nowicyatu administracyjnego Galicyi. Kwartalnik hist. XXI, ст. 112), з тою тільки рїжницею, що за свої функції не діставали вони нїякої платнї. За часів польської Річи-посполитої домінїї не знали над собою нїякої власти і не мали, крім традиційного звичаю, нїякого припису поступовання супроти підданих. Нараз прийшло примінювати ся до численних і широких вимогів австрійської адмінїстрації, до якої, як на те, польська шляхта відносила ся в перших початках з нетаєною антипатією. До того й приватні домінїяльні урядники на таких функціонарів складної адмінїстраційної машини зовсїм не надавали ся. Коли-ж возьмемо під увагу також те, що — з одного боку — такими домінїяльними урядниками були часто люди ізза кордону, які не знали зовсїм галицьких відносин й які — по словам старостів — „hier nichts zu fürchten, nichts zu hoffen, noch zu verlieren haben“, з другого — зміняли ся разом з властителем села чи місточка, нераз декілька разів у роцї, то будемо мати загальний образ тодішньої галицької домінії, — інституції, яка стикала ся безпосередно з широкими масами людности й яка була першою інстанцією у всїх майже справах між сею людністю і державою. Так само було і з виборними маґістратами. Не дивно, що скільки разів підносили ся у віденських пануючих кругах голоси, які критикували дїяльність політичних властий у Галичинї, стільки разів і львівська ґубернія і циркулярні старости відповідали, що головна вина паде на сї найнизші інстанцію, при помочи яких циркул зносить ся зі суспільністю.

Супроти такого невідрадного стану домініяльних урядів потреба реформи була аж надто очевидною. Відчували се в першій мірі циркулярні старости, які відповідали за нормальне функціонованнє цілої адмінїстраційної машини по циркулах. І з поміж них виринають раз-у-раз ріжні проєкти такої реформи. Ряшівський староста бажав, щоби домінії обовязково тримали спеціяльних урядників, які би займали ся тільки виключно справами, повіреними державою; бохенський староста жадав, щоби тими урядниками були Німці; а коли-б сього не дало ся перепровадити, тоді, на думку згаданого ряшівського старости, треба бодай у протязї одного року усунути всїх домініяльних урядників, які не вміли читати, а передовсїм піддапих чужих держав. З тих проєктів приняла надворна канцелярія тільки останнїй — про усуненнє чужих підданих, одначе ще в 1786 р. було їх у ряшівськім циркулї 53. Инші проєкти — як закладанне спеціяльних шкіл, в яких би підготовлювано сїльську молодіж на сї посади, дальше орґанїзованнє т. зв. збірних домінїй, які обіймали би по кілька сїл і таким чином улекшували би їх властителям утримуванне спільними силами одного спеціяльного урядника й ин. — не принесли на разї нїяких реальних користий. Розвязку ситуації в сїй справі відложено на пізнїйше, а поки що лишило ся всьо по давньому.

Наслїдком сих анормальних відносин по домінїях було те, що циркули старали у щоденній практицї операти ся чим раз більше безпосередно на орґанах сїльських громад (солтиси, присяжні), збільшувати їх автономію й розширювати обсяг їх дїяльности. І чим меншою й гірше урядженою була домінїя, тим сильнїйші звязки лучили циркул з представниками сїльської громади. Їх обовязки супроти держави, головно у військових і податкових справах, зростали чим раз більше, аж вкінцї стали перевисшати обовязки супроти домінії. І коли-б інтелєктуальна й матеріяльна культура тодїшнього галицького селянина була висшою, то ся тенденція могла-б дати досить поважні результати. На диво — самі селяни у богатьох випадках не хотїли приймати на себе нїяких громадських функцій, так що в деяких повітах циркули мусїли заводити їх при помочи спеціяльних комісій...

Ще більші трудности мали циркули з мійськими маґістратами. Поминувши декілька більших міст, як Львів, Стрий, Самбір, Дрогобич, яких маґістрати заслужили на признанне з боку

старостів, всї инші — менші представляли один великий нелад і занепад. Господарка тих мійських управ була найгірша. Судові справи рішали вони звичайно при піятиці, йдучи вповнї за опінією громадського писаря. Нїяких сталих урядових годин, нїяких протоколів. Найгірше було з рахунковістю. Справджуванне мійських рахунків відбувало ся при річнім виборі нового магістрату в присутности урядника посесора. Давний магістрат складав свої рахунки новому — без нїяких квітів, без алєґатів. Коли якусь позицію заквестіоновано, тодї ultima ratio була — присяга уступаючого магістрату. Бродський староста Бояковский, якого Марґелїк застав у часї свойого переїзду в Зборові, жалував ся, що приїздить тут на комісію вже четвертий раз, бо до тепер урядники магістрату приходили на засїдання все пяними, так що тепер мусїв їм з конечности визначити термін на год. 6 рано...

Ще гірше представляла ся справа — публичного безпеченства. Край по упадку барської конфедерації находив ся в станї поважного ферменту, який збільшив ся ще по переході його у нові відносини. Брак доброго карного судівництва, брак вязниць, брак поліції — унеможливляли винищенне розбишацьких банд, яких в нашім краю у тих часах було повно. Кінчило ся все на військових облавах і замкненню розбишаків по мійських арештах, звідки вони правильно втїкали, нераз цїлими товпами, і після того цїлу операцію треба було починати на ново.[1]) Циркул не мав нїяких фондів на удержанне арештантів, а держазних арештів тодї ще у Галичинї не було. Цїлий тягар падав отже на домінії, які з тої причини взагалї нерадо виконували поліційну службу.

Як супроти таких відносин заховував ся уряд, на се вказує хочби отсей характеристичний факт. Щоби винищити розбишацтво, яке розвело ся було на велику скалю в мисленицькім повітї, впав він на досить оригінальний спосіб. Тому, що тамошнїй староста говорив, що корінь сього розбишацтва лежить передовсїм у роздробленню хлопської власности, бо на

[1]) По словам одного зі старостів (Кольмангубера) по малих галицьких місточках, де пильнованне арештантів належало до міщан, можна було бачити й таке, як засуджений, навіть за найтяжшу провину, ходив по містї просити милостинї під наглядом десятилїтньої дївчинки, узброєної паличкою. А арештант мусїв жебрати, коли домінія не прислала йому поживи (ст. 126).

половині рілї сидїло нераз 10—12, а навіть 14 ґосподарів, з'єдинена канцелярія постановила — виселити з циркулу всїх малоземельних селян..., перенести їх в инші околиці і — розділити між них камеральні й подуховні добра. Той проект дістав цїсарську санкцію і ґубернія одержала наказ відразу ввести його в житє...

Переходимо до другого головного розділу п. з. Фіскалїзм (ст. 130—190), який складаєть ся з короткого загального вступу й отсих 10 окремих підрозділів: 1. Домінїкальний податок; 2. Рустикальний податок; 3. Утруднення при виплатї податків; 4. Чопове і справа пиянства у Галичинї; 5. Димідії, терції й кварти; 6. Податки — промисловий і кватерунковий; 7. Жидівські податки; 8. Сільний монополь; 9. Тютюновий монополь; 10. Инші побори й повинности на річ держави.

Найвимовнїйшою ознакою переходу Галичини під новий режім було загальне наложенне на всї верстви її населення державного податку. Відчула се найбільш болючо шляхта, яка за часів польської Річи-посполитої не платила взагалї нїякого податку, відчули також инші кляси, від яких згадана Річ-посполита вимагала тільки невеликих оплат. Вправдї в першім військовім році управи Галичиною австрійський уряд затримав іще провізорично давні польські податки, збільшаючи тільки оплати від королївщини і жидівське поголовне (разом стягнено в тім році податку з Галичини 1,600.000 зл.), одначе вже тодї відчула вона сильно зміну відносин — з причини величезних достав для війска. В дальших роках 1774—1778 податки зростали майже з року на рік — квантитативно й квалітативно. Вкінцї, починаючи від сукцесийної баварської війни, настав для Галичини тяжкий період фіскалїзму, який викликав такі численні нарікання.

Зміна на лїпше замітна тільки в першій половині панованнє Йосифа II, коли взагалї не можна говорити про податковий угнїт у Галичинї (ст. 132). Нове панованнє зачало ся від знесення деяких податків взагалї, від усунення численних утруднень при податковім поборі, вкінцї — від деяких полекший дотично сільного й тютюнового монополю. Не забув новий цїсар і про меморіяли, які передано йому в часї його побуту у Галичинї в 1780 р. і про селянську еміґрацію, яку старав ся стримати. Одним словом — його панованнє було періо-

дом санації загально-австрійських фінансів взагалі[1]), а епохою вкладів у Галичину — спеціяльно.

Що тикаєть ся поодиноких родів податку, то найзагальнійшими і найбільш важними були податки ґрунтові: домінікальний і рустикальний. Перший платила шляхта, яка мала піддаиих, духовенство і міста, які мали свої села, другий — виключно селянство.

Домінікальний податок заведено у Галичині цїс. патентом з дн. 25 лютого 1774 і побрано перший раз в 1774 р. Вимір сього податку оперто на зізнаннях самих податників, або т. зв. фасіях, які подавали дохід тільки сумарично з кождої окремої позиції. Розуміть ся, викази сї не відповідали переважно фактичному станови. Кождий подавав свій дохід такий, який хотїв подати. Знали се дуже добре галицькі урядові круги, одначе не могли тут нїчого зробити; не помогли навіть слїдства і кари, які посипали ся по предложенню фальшивих фасій на тих шляхтичів, на яких прийшов до уряду позитивний донос. Одинокою радою на се було підвисшеннє у Галичині податку від фасіонованого доходу на 12% (замість 10% по инших краях, пр. на Буковинї). Одначе й се не помогло богато, і шляхта — по тогочасним адмінїстраційним свідоцтвам — платила все таки найвисше 6% від свойого дійсного доходу, а й з тим залягала вона з кін. 1781 р. на суму 298.847 зл. За те уряд нїколи не відписував їй податків, навіть в разї найбільших елєментарних нещасть...

Другим голєвним родом податку був податок рустикальний, який платили виключно селяни. Вже в 1774 р. уряд забрав четверту частину селянських достав для війска без нїякої винагороди, титулом нового податку. Формально селянський т. зв. рустикальний податок був заведений патентом з дн. 18 цвітня 1775 і побраний перший раз у військовім роцї 1775. Вимір сього податку оперто загально на військовім списї з 1773 р. й тодїшнїй оцїнцї й обчисленню пільного висїву й збору. Спис і обчислення переводили офіцири, які зовсїм не знали Галичини, а часто й мови галицького селянина й оцїнювали все або сумарично — на око, або випитували селянина в присут-

[1]) В р. 1781 загально-державний дефіцит виносив — 736.000 зл., в 1782 р. — 348.000 зл., а в 1783 р. була вже надвижка — 3,417.000 зл. (др. В. Токаж подає хибно рр. 1780, 81 і 82 — пор. Hock-Bidermann, Der österreichiche Staatsrath (1760–1848). Wien, 1879. Ст. 595).

ности представника домінії. Розуміють ся, що зібрані таким способом цифри були неправдиві — за низькі (пр. в замойськім циркулї селяни платили податок — по запевненнам тамошнього старости — найвисше за $^1/_3$ своїх ґрунтів, в мисленицькім циркулї в селї Кози показало ся, що селянин, який подав свій загальний висїв на 16 кірців, висївав в дїйсности 60 кірців і т. д.). Найгірше виходили т. зв. халупники і загородники, що висївали тільки 1—2—3 кірців, яким не так легко було затаїти цифри їх висїву. Взагалї-ж селянин ішов за прикладом шляхти і духовенства і — на всякий випадок — подавав також фальшиві фасії. Крім сього одначе на підставі відповідий старостів на анкету Марґеліка можна сказати зовсїм певно, що в одній частинї Галичини (пр. в циркулах: сокальськім, ряшівськім, по части в лїськім і мисленицькім) вимір рустикального податку опирав ся — в супереч загальному правилови — також на зізнаннях шляхти (розуміють ся, також неправдивих).

Що тикаєть ся визначення висоти проценту при рустикальнім податку, то тут треба зазначити (робить се також др. Токаж — ст. 150), що галицька ґубернія боронила постійно селянських інтересів проти фіскальним змаганням галицької надворної канцелярії. З пропонованих найперш 25%, потім 20%, згодила ся вона вкінцї на податок, який виносив 16% вартости поданого дїйсного висїву. З початку хотїла галицька надворна канцелярія узглядннти також ріжницї землї і цїн продуктів в ріжних околицях, одначе побачивши, що львівська ґубернія мала вже майже готовий плян рустикального податку, опертий на засадї одностайного оподаткованя кірця висїву в цїлій Галичинї, мусїла уступити. Було се очевидно разячою несправедливістю, коли селянин, який збирав 6—8 зерен, або за корець збіжа діставав 1 зл., мав платити стільки само, як той, що збирав 2—3 зерна, або діставав 50—75 кр. — тому, що оба мали однакову скількість землї.

Субрепартицію того податку між поодиноких ґосподарів мала виконувати при участи громадських делеґатів сама домінія, яка тим чином ставала останньою інстанцією, до якої належала децизія — накладати на поодиноких ґосподарів більші або менші податки. До чого довело се у практиці, видко з того факту, що пр. в станиславівськім циркулї один селянин від 6-тьох морґів поля платив податку 1 зл. 45 кр., другий від 12 морґів поля і 5 морґів пасовиска платив — 1 зл. 30 кр...

Взагалі-ж домінії вважали сю функцію накиненою їм урядом панщиною і старали ся зібрати тільки загальну суму, не дбаючи зовсім про її справедливий розклад на поодиноких податників. Все те скінчило ся тим, що супроти таких аномалій субрепартиція рустикального податку перейшла вкінці в руки самих громад, які кождого кварталу розкладали між себе визначену на село суму. Нарештї в деяких циркулах дійшло до того, що навіть побір і відвоженнє до кас сього податку дістали ся в руки громад.

За польських часів плаченнє податків доконувало ся два рази в роцї: в мартї і в вереснї. Був то звичай примінений тїсно до тодїшнїх відносин у краю. Тим часом австрійський уряд завів квартальні оплати: в сїчню, цвітню, липню і жовтню. Було се для селян дуже невигідним. Найкраще платили селяне в першім і другім кварталї; найгірше — бо звичайно при помочи екзекуцій — в третїм і четвертім. До того чотиразове відвоженнє зібраних гроший до податкових кас, яких тодї в цїлій Галичинї було тільки 6, — отже 1 на 3 циркули, — й до яких треба було нераз їхати з квартальною ратою 3—4 злр. — 18—20 миль, коштувало нераз більше, чим виносили самі рати. В додатку до кас з'їзджали ся звичайно в останнїх днях перед терміном і тодї бував там просто неможливий натовп. Касові урядники не хотїли приймати гроший поза урядовими годинами і тримали селян часто по 3 днї. До того в книгах рустикального податку всї села одного властителя лучили ся звичайно в одну цїлість, від яких приймали податок тільки разом і видавали спільний квіт (пр. в бродськім циркулї злучено в одну цїлість 24 села Потоцкого). І коли одна громада спізнила ся з податком, тодї військова екзекуція спадала на всїх...

В тій справі подорож Марїелїка довела до корисної зміни. На одноголосне майже домаганнє старостів поставив він з'єдиненій канцелярії внесенне, аби у Галичинї установити податкові каси в кождім циркулї (т. зв. циркулярні каси). З'єдинена канцелярія признала потребу установити 6 нових посад касових урядників і предложила се внесенне до найвисшої санкції. Йосиф II згодив ся на се відразу.

Був ще инший рід податку — податок від трунків, заведений патентом з дн. 19 серпня 1775 р. По інтенції згаданого патенту податок сей мав впасти на консументів, піднести цїну горівки і меду і через те причинити ся до

зменшення пияства у Галичині. Одначе так не стало ся. Домінії поступили в тім випадку дуже хитро; не піднесли зовсїм цїн горівки, а тільки її продукцію і таким чином відбили собі з лихвою ту суму, яку заплатили державі титулом податку. В результаті — податок не тільки не причинив ся до зменшення пияства, але — навпаки — до його збільшення.

Погляди старостів на сю справу і взагалі на боротьбу з пиянством (горальництво за часів Польщі було у Галичині дуже розвинене) були ріжні. Одна частина хотїла такого оподаткування горівки, яке би справді відбило ся на її цїні. Инша жадала просто зірвання з дотеперішньою полїтикою оподаткування — а енергічного поборювання пияства хоч би навіть такими способами, як повний заказ продавати горівку і т. д. Взагалї-ж австрійський уряд (австрійська адмінїстрація у Галичині) навіть в супереч загально-державній податковій полїтиці поборював щиро й енергічно пиянство між нашим селянством (підносить се з притиском декілька разів також др. В. Токаж, ст. 165—170), чи то заказуючи арендарам давати селянам горівку на кредит на суму, більшу як 3 зл., чи зносячи (3 червня 1775 р.) взагалї горівчаний примус, який виконували давнїйше домінії, чи численними иншими постановами чи проєктами. Що з сих змагань не все виходили корисні результати, се в значній мірі не було вже виною уряду.

Згадаємо ще про инші податки — димідії, терції і кварти, які платили посесори давних королївщин (кварти — коли дохід не переходив 1.000 злп., терції — коли доходив до 2.000 злп. і димідії — коли доходив або перевишав 2.000 злп.), податок промисловий (заведений пат. з дн. 25 лютого 1774 р., який зразу платили всї ремісники по містах і селах без огляду на те, чи ремесло становило їх головне занятє, а який в 1784 р. ограничено тільки на саме місто Львів, бажаючи тим чином причинити ся до піднесення ремісел у Галичині), податок кватерунковий на військо (заведений дн. 14 падолиста 1775 р. найперш тільки у Львові, а відтак дн. 13 лютого 1776 р. у цїлій Галичині по містах і селах), спецїяльні податки жидівські й ин.

Вкінцї — два монополї: сільний і тютюновий. Торговля сілю за часів польської Річи-посполитої грала в житю галицького селянина першорядну ролю. Були цїлі околицї у східній Галичині, де рільництво було в господарцї селянина другорядним чинником, а на першім плянї стояла торговля сілю.

Діставав він там звичайно від домінїй, які мали солеварні, сіль на кредит і їхав з нею на Поділє, Волинь і наддністрянську Україну, звідки привозив збіжє і гроші, які вистарчили не тільки на сплату довгу, а й становили головну позицію його доходу. Було се корисним і для домінїй і для селянина. Тим часом по переході Галичини під Австрію відносини в сім зглядї змінили ся радикально. Патентами з дн. 15 вересня 1778 р., 9 цвітня 1779 р. і 30 мая 1779 р. заведено в цілій Галичині дирекції продажі соли, які згадану продажу взяли виключно в свої руки. Наслїдком сього було з одної сторони — відібранє цілим селянським громадам їх поважного, а часом одинокого зарібку, а з тим також їх зубожінє, з другого — піднесенє цїни соли, а з тим упадку хову худоби. Вправдї Йосифинські патенти з дн. 21 серпня 1781 р. і дн. 22 цвітня 1783 р. ограничили дуже значно надужитя в обсягу сільного монополю, одначе супроти того факту, що сіль становила найбільшу позицію державного доходу у Галичині (в 1785 р. — 1,230.606 зл., в 1762 р. — 1,453.793 зл.), центральний уряд не хотів сеї позиції посвятити вповнї гуманїтарним мотивам. Тому то всї проєкти і бажання в сій справі галицьких старостів зустрінули ся з рішучою відмовою цїсаря Йосифа II.

Так само було також і з тютюном. І тут заведенє державного монополю (патентом з дн. 17 сїчня 1778 р.) вийшло в некористь наших селян, які, подібно як з продажі соли, мали за польських часів значні доходи також з управи і продажі тютюну.

Третїй розділ — Селянська полїтика австрійського уряду (ст. 191—272): 1. Рустикальна власність, 2. Повинности селян: a) правний стан, b) фактичний стан, 3. Селянські скарги й адмінїстраційна практика в тих справах, 4. Зворушенє між селянами. Аґітатори. Зарадчі способи, 5. Ограниченє підданства і справа еміґрації селянина, 6. Результати: a) селянське рільництво. Збут збіжа, b) Хов худоби у селян і торговля худобою у Галичині, 7. Побічні зарібки селян. Пчільництво. Людовий промисл. Зарібкова еміґрація, 8. Мешканє, стрій, пожива й гіґієна селянина, 9. Дезерція перед військовою службою).

В 1783 р. австрійський уряд не мав ще зовсім певних даних про відносини між власністями — селянською і панською. Що найбільш можна було тоді оперти ся на військовім виказї висїву взагалї, на інвентарях шляхти з 1773 р., а вкінцї на

субрепартиціях рустикального податку. Одначе всї ті дані були з одного боку, як се ми вже згадували вище, дуже непевні, з другого — досить передавнені. До того заходили в сїм зглядї раз-у-раз більші й менші зміни; тодї нїякий патент не заказував ще виразно прилучувати селянських ґрунтів до панських, або взагалї замінювати їх за инші. Преціньбохенський староста зазначував се виразно, що коли селянин виправив добре своє поле, тодї домінія по 2—3 лїтах забирала його собі, а йому давала гірше. Вправдї старости підносили раз-у-раз думку законного віддїлення селянських ґрунтів від двірських, одначе все те було поки що тільки одними дезідератами. Що йно патент з дн. 2 цвітня 1787 р. (не оголошений зрештою офіціяльно) поставив засаду, що ґрунти, які дн. 1 падолиста 1786 р. були селянською власністю, мають лишити ся в посїданню селян уже на все. Зовсїм рішучо одначе перевів сю справу тільки т. зв. Йосифинський катастер.

Йосифинський катастер виказав, що більша частина землї взагалї, а переважна — управних ґрунтів у Галичинї — була в руках селян (загальний обшар домінїкальної власности виносив 6,120,097 морґів 89 квадр. сяжнїв; з того — 1,395.744 морґ. 1.061 кв. сяжн. управних ґрунтів, 3,792.024 морґ. 1.234 кв. сяжн. лїсів, 394.545 морґ. 635 кв. сяжн. сїножатий і пасовиск; загальний обшар рустикальної власности виносив 6,463.392 морґів 1.165 кв. сяжнїв; з того — 4,152.065 морґ. 900 кв. сяжн. управн. ґрунтів, 1,048.538 морґ. 958 кв. сяжн. сїножатий і пасовиск, 269.915 морґ. 709 кв. сяжн. огородів, 53.347 морґ. 1.471 кв. сяжн. лїсів).

Про великість індивідуальних селянських посїлостий у поодиноких циркулах знаємо тільки дуже сумарично. На підставі старостинських даних висїв селян, які мали цїлі чверти, був такий: брідський цирк. — 40 кірцїв; перемиський ц. — 25, 18, 15, 12 (бував і по 80 кірцїв); сокальський — 18; львівський — 18, 12; белзький — 18; станиславівський — 10 і т. д.; на ґрунтах менших від чверти: перемиський ¼—3 кірцї; самбірський ½—8—6 к.; белзький ½—9 к.; сокальський — 9 к.; львівський — 8—2 к. Таке роздробленнє селянських ґрунтів, якого жерелом була спадкова подільність, разила дуже старостів. „Die hiesigen Bauern sind gewohnt — писав томашівський староста d' Elle-Vaux — ihre Besitzungen, so klein sie auch sind, wieder unter ihre Kinder in kleinere Ansässigkeiten zu vertheilen. Ein Übel, woraus vielleicht

alle die hierländig üblichen Unterthansbedrückungen und Beschwerden entstanden sind". На таке дробленнє дивили ся домінії прихильно, бо з одного боку — через те прибувало їм більше робучих рук, з другого — в деяких повітах селяни мусїли арендувати ґрунти від доміній за чинші.

Взагалї-ж — на думку старостів — селяни у Галичинї мали за мало землї. Тільки в шістьох циркулах (маріямпільськім, золочівськім, брідськім, станиславівськім, ряшівськім і тарнівськім) їх земельне володїннє признали старости достаточним (в станиславівськім ц. частина ґрунтів лежала навіть відлогом). За те в инших, пр. в перемиськім, лїськім, бохенськім брак землї давав ся відчувати навіть дуже сильно. До того переважна більшість рустикальних ґрунтів була в тім часї власністю двора — так само як хата, інвентар, а навіть всї селянські знаряди. Селянин уживав ґрунту тільки доти, доки був в силї виконувати повинности на річ двора (австрійське праводавство не завело було ще в тім згляді нїякої зміни). Така практика була загальна. Селян, які мали свою власну землю й власний інвентар, поза вільними селянами в королївщинах, які не робили панщини й платили ланове, було у Галичинї небогато. Наслїдком сього — казали власти — було те, що селянин не маючи почутя власности, не старав ся управляти добре поля, не дбав про худобу, емігрував і т. д. Всьому тому могло би зарадити тільки наданнє йому землї на власність. В тім напрямі подавали старости цїлий ряд проєктів, починаючи від відібрання землї домінїям і безплатного розділу її між селян (урбаріяльна реґуляція), аж до повного заказу ділення хлопських ґосподарств.

Правний стан селянських панщизняних повинностий у Галичинї у хвилї подорожі Марґеліка опирав ся вже на трьох цїсарських постановах: з дн. 3 червня 1778, з дн. 5 сїчня і 20 падолиста 1781 р. Два перші заборонювали домінїям жадати від селян панщизняних повинностий понад норму, означену в „давних автентичних інвентарях", а також в перших інвентарних фасіях, які шляхта уложила в цїли виміру домінїкального податку (пригадуємо, що тоді — зі зрозумілих причин — подавала вона згадані фасії меншими, як було в дійсности). Третїй патент редукував провізорично панщину у Галичинї до найвисше 3 днїв у тижнї. Всї три згадані розпорядки, а спеціяльно останнїй — про 3-дневну панщину, мали на галицькі селянські відносини першорядний вплив. Згадати

хоч би про те, що були тоді у Галичині такі округи, де панщина доходила до 4—5, а навіть 6 днів у тижні.

Панщизняні повинности селян складали ся головно з робіт; чинші і данини в натурі грали тоді другорядну ролю. Вони мали поважнїйше місце тільки там, де була мала рільна культура і де головним занятєм селянина був хов худоби, лїсне господарство або торговля сілю, головно в підгірських околицях (пр. Станиславівщина й ин.). Заміна робіт на чинші була в тих часах дуже рідкою. Роботи складали ся головно з установлених Йосифом II трьох обовязкових днів у тижні панщини; до того приходило ще 6—9—11 помічних днів у часі жнив, коли селяни мусїли робити тільки за горівку, 12 днів шарварку до направи доріг, млинів, гребель й ин., а також, головно у східній Галичині, роботи надзвичайної, як пр. садженнє капусти, управа двірського тютюну, довіз певної скількости дерева з лїса, огороджуваннє ґрунтів й ин., які, хоч формально знесені цїс. патентом з дн. 20 падолиста 1781 р., практикували ся з вини ґубернії ще у хвилї побуту у Галичині Марґеліка. Тому він виступив проти них дуже остро і за його заходом з'єдинена канцелярія наказала ґубернії знести безпроволочно сї надужитя. Справу сю полагодив законно що-йно патент з дн. 11 грудня 1784 р. Що тикаєть ся постанови про обовязкові днї, то домінії примінювали ся до неї в ріжний спосіб. Одні намагали відбити собі втрату через піднесенне інтензивности робітничого дня, инші жадали від одного панщизняка двох робітних людий, а числили се за один день, ще инші визначували працю на акорд — стільки і таку тяжку, що неможливо було покінчити її в однім днї і селянин мусїв робити два днї.

Супроти таких надужить з боку домінїй посипав ся до циркулів цїлий ряд селянських скарг (1781—1782 рр.), так що деякі з них були ними просто завалені. Звичайно вигравали справу селяни і тоді на домінії спадали більші або менші кари; одначе часом результат слїдства був для селян некорисний — головно тоді, коли двір з'умів позискати на свій бік комісаря. Тільки з деяких панських маєтків не було нїяких скарг — і для тих домінїй жадали старости навіть певних відзначень. В результатї — надужитя в значній части устали.

Взагалї — на фільварках відчував ся брак людий до працї, чого наслїдком у першій мірі було — піднесенне цїни робітника; однаке в деяких околицях (пр. в перемиськім і замойськім циркулах) селяни не хотїли взагалї годити ся до працї,

через що деяким домінїям грозила в 1783 р. поважна небезпека — втрати частини пільних продуктів. Се було причиною, що деякі старости виступили з проєктом — змушувати в певних випадках селян до праці на панських полях поза панщиною — за гроші, на що згодив ся також Марґелїк і за чим промовляв потім у Відні.

У тїснім звязку з тодїшнїм суспільно-аґрарним питаннєм стояла також — еміґрація селян у нутрі краю й поза його границї. Переходи селян з одного села до другого — були у Галичинї дуже частими перед — і по австрійській окупації. Селянин — не звязаний з землею нїяким сильнїйшим узлом — кидав її без жалю і втїкав у ночи з цїлою родиною в инші околицї. А незалюднених околиць було в тих часах у Галичинї ще дуже богато. Ще в 1787 р. ґуб. радник Кортум обчисляв, що пр. у стрийськім циркулї на 90 кв. миль взагалї — було 80 кв. миль степу, — а з Калуша до Болехова треба було їхати 5 миль пустинею, не подибуючи нїгде людської осади; те саме було у всїх инших східньо-галицьких циркулах. Тому закладаннє нових сїл було в тих часах на сході звичайною появою — тим більш, що з тим закладаннєм вязали ся звичайно певні користи для нових осадників, яких нові домінїї увільняли звичайно на рік, два або й більше від панщизняних обовязків. Не менші розміри мала також еміґрація за границї краю — на Угорщину (головно з Самбірщини й Перемищини) й Буковину (головно зі Станиславівщини й Залїщиччини). Причини її треба шукати — побіч загального, панщизняного угнїту — також у великім у тих часах поборі рекрутів, в сільнім і тютюновім монополю й ин. Передовсїм сильною течією йшла селянська еміґрація на Буковину, де відносини були з кождого погляду кращі, як у Галичинї. Найперше — з Буковини аж до 1830 р. не брали зовсїм рекрутів; дальше — на Буковинї податки були менші; еміґрант дістав богато землї (якої тодї на Буковинї було ще більше неуправненої, як у Галичинї), кілька лїт — вільних від панщини, а потім був обовязаний платити тільки дуже незначні чинші і робити 1 день панщини на місяць. І хоч по австрійським законам перехід підданих з краю, який давав рекрутів, до звільненого від того обовязку вважав ся проступком, за який була визначена остра кара, хоч дальше — центральний уряд видавав постійно розпорядження, аби селян, що втїкли на Буковину відразу видавати (дн. 27 серпня 1782 р. надворний декрет поновив сей наказ), хоч вкінцї військова

управа Буковини заявляла завсїгди, що не бажає еміґрації з Галичинни, — то все таки звороту галицьких збігців буковинські власти все відмовляли, а навіть економів, висланих галицькими домінїями — шукати за підданими, арештували й відставили до Черновець. Мотивували свою відмову тим, що такі звороти й пошукування змушують осадників втїкати ще дальше — до Туреччини, де їм дають іще кращі умови...

Вкінцї — приватна селянська ґосподарка (рільництво, хов худоби, садівництво, пчільництво) й приватне житє селянина (мешканнє, стрій, пожива, ґіґієна й ин.).

Що тикаєть ся управи рілї селянином, то у характеристицї її старости поділили ся на дві ґрупи: одна бачила тільки примітивність і недбальство, друга констатувала певний поступ. Взагалї-ж помогти тут міг, на їх думку, тільки приклад лїпшої ґосподарки — головно нїмецька кольонїзація. Заходом уряду заведено тодї управу деяких ростин (пр. бараболї, конюшину й ин.), уряд старав ся заохотити селян до управи озимини, садження овочевих дерев й ин. Стан селянської худоби представляв ся взагалї некорисно — і що до якости і що до скількости; виїмок становили тільки свинї, яких вивіз становив досить значну рубрику галицького експорту. Воли й рогату худобу тримали в більшій скількости тільки селяни в циркулах: станиславівськім, маріямпольськім, залїщицькім, а також в гірській части самбірського й сяндецького. Куповали її у Молдавії, Поділю й ин. і відпродували потім дальше на захід. Вівчарство було розвинене на більшу скалю тільки в гірській части циркулу станиславівського, в половинї маріямпольського, в залїщицькім й ин. Пильну увагу звернув уряд також на селянське пчільництво. В деяких околицях стояло воно досить високо, головно в Золочівщинї й Залїщиччинї, і звідти вивозили мід і віск у більшій масї. В циркулах: брідськім, станиславівськім, самбірськім, дукельськім, сяндецькім, львівськім, замойськім і перемиськім кождий селянин мав по кілька улїїв — і мід вживав на власні потреби, а віск продавав. Взагалї віск зі селянських улїїв становив тодї поважну рубрику в вивозї з Галичини (Марґелїк казав, що торговельний оборот домів Ляшкевича, Галлєра і Клюґа в Підгірю, в яких руках концентрувала ся ціла ся торговля, доходив до 100.000 дукатів річно!). Старости звернули також свою увагу на потребу піднесення ткацького промислу, суконництва, полотництва й ин.

Взагалї — доля галицького селянина лежала на серцї то-

дішньому австрійському урядови і заходів з його боку коло її поліпшення ніколи не бракувало; инша річ, що дуже часто тільки на тих заходах і кінчило ся. Признавала се зовсім щиро й отверто з'єдинена надв. канцелярія: „Die schwere Lage des galizischen Bauers — писала вона, пересилаючи цісареви меморіял Марґеліка й реляції старостів, — erfordert um so mehr alle mögliche Aufmerksamkeit, als noch bisher zur Verbesserung derselben in wesentlichen sehr wenig geschehen ist; an Schreiben und Verordnen hat es nicht gefehlet, desto mehr aber an wirksamer Aufsicht auf die Befolgung des Angeordneten. Das grosse und wichtige Geschäft diesem in sich sehr schönen und fruchtbaren Lande eine angemessene Verfassung und standhafte Grundeinrichtung zu geben und die Nation aus der damaligen elenden Lage zu erheben ist, so wie viele andere grosse Sachen, Euer Majestät vorbehalten".

Мешканнє, стрій, пожива, гігієна східньо-галицького селянина 2-ої пол. XVIII ст. майже не ріжнила нічим від нинішніх. Ті самі курні хати, те саме зимованнє худоби в хаті разом з ґосподарем, ті самі гноївки перед вікнами, та сама пісна страва, які бачимо ще й нині...

Що тикаєть ся військової служби, то спадала вона переважно на найбіднійших. Заможнійших щадили і власти й домініяльні урядники. Коли-ж декого з них таки взяли до війска, то домінія й циркул старали ся відразу під ріжними претекстами або увільнити його зовсім, або виробити відпустку. Супроти того для комірників, халупників і загородників не лишило ся нічо инше, як — або йти служити довгі літа поза границями краю, або втікати перед службою до инших країв, або вкінці... робити себе нездібними каліками...

Про дезерцію селян перед військовою службою на Буковину згадували ми вже висше. Тут додамо ще, що крім на Буковину втікали вони ще до Польщі, де або переходили до закордонних дібр своїх давних доміній, або (головно селяни з західної Галичини) вступали на службу у польське військо.

Окремий розділ у книжці дра Токажа присвячений німецькій кольонізації у Галичині кін. XVIII ст. (Кольонізація, ст. 273—298), головно за панованя цісаря Йосифа II.

Перший кольонізаційний патент видала Марія Тереса дн.

1 жовтня 1774 р. Він дотикав одначе тільки мійської кольонізації (купців і ремісників). Давав кольоністам мійське право, увільняв від цехових оплат і на 6 літ від податків; протестантам позволяв осідати у Львові, Ярославі, Замостю й Залізщиках. Ся мійська кольонізація одначе прибрала була тоді тільки дуже незначні розміри; сільської кольонізації не було зовсім.

На широку скалю почав кольонізаційну політику у Галичині тільки Йосиф II. Він видав дн. 17 вересня 1781 р. новий патент, яким розширював передовсім давний патент терезіянський, позволяючи німецьким ремісникам (не виключаючи й протестантів) осідати по всіх містах і селах Галичини, побільшуючи вільні від податків літа до 10 й увільнюючи кольоністів й їх найстарших синів від військової служби. Дальше вводив патент в житє дві новости: 1) фінансове підпертє кольоністів державою і 2) сільську (рільну) кольонізацію. Ремісникам Німцям обіцяно 59 зр. підмоги, ґрунт, вільний через 6 літ від чиншу (1.600 кв. сяжнів), дерево з державних лісів даром, а цеглу й вапно по цїні кошту. Німецьким рільним кольоністам обіцяно: даром — готовий дім, стодолу, стайню, господарські знаряди й прилади, ґрунт у дїдичне посїданнє з 10 вільними літами від податків і чиншів а 6 від панщини, якої заміну на чинші заповіджено відразу.

Вкінцї безпосередно перед подорожю Марґеліка вийшов дн. 14 марта 1783 р. новий патент, — в справі приватної кольонізації.

На як велику скалю почала ся кольонізаційна політика за Йосифа II, показує факт, що в рр. 1782—83 був плян спровадити відразу до Галичини 1158 німецьких родин. В тій цїли з'орґанізовано по деяких німецьких містах (Майнц, Франкфурт н. М., Роттенбурґ) формальні кольонізаційні аґенції, які мали займати ся вербованнєм кольоністів до Галичини. Крім того оголошено в часописах Йосифинські кольонізаційні патенти, а також видано спеціяльні відозви, в яких Галичину представлено просто обіцяним краєм (фунт волового мяса коштує тут: 2—2½ кр., віл: 12—15 зл., корова: 6—7 зл., свиня: 2—3 зл., курка: 6 кр., гуска: 12 кр., качка: 8 кр.) і т. д. Наклики до Галичини знайшли широкий відголос головно у надрейнських краях, де людність була досить густа й де соціяльно-економічні відносини змушували її до еміґрації. Наплив кольоністів був такий великий, що в першій хвилї уряд не знав, де їх розмі-

стити. В р. 1783 був плян осадити тільки 1.158 родин, в дійсности прибуло їх значно більше. До мая сього року вспіли кольонізаційні урядники відмірити ґрунти тільки для 863 родин, а числили, що до весни 1784 р. осадять іще 248 родин. Ще гірше було зі справою будови домів. В результаті 602 родини знайшли ся в чужім краю без даху і без ніяких способів до житя. Кольоністи стали нарікати, грозили поворотом до краю і т. д. Супроти того вийшла конечність — взяти їх на державне удержанне. Кольоністів стали розміщувати тим часом по ріжних монастирях, по курних селянських хатах, вкінці по жидівських домах, з яких насильно викидали їх властителїв (стягали по кілька жидівських родин, які мали власні доми, до одного) і т. д.; крім того Йосиф II видав наказ, аби кольоністам давати по 2 кр. денно (дітьом низше 10 літ по 1 кр.) і хліб.

Дійшло вкінці до того, що вже в 1784 р. сам уряд робить заходи, щоби стримати надмірний приплив кольоністів до Галичини, ограничуючи в першій мірі діяльність еміґраційних аґентів, а також відсилаючи богато нїмецьких родин з Галичини до Угорщини.

Яку-ж ціль мав уряд, звертаючи нїмецьку кольонізаційну струю до Галичини? На се питанне подає др. В. Токаж таку відповідь: Хотїли без сумніву осягнути при помочи кольонїзації ґерманїзаційну ціль... Одначе се не було її виключною метою. Хотїли також піднести число людности, задоволити вимогам популяційної теорії... Дальше кольонізація мала служити до ґосподарських цїлий: кольоністів хотїли зробити учителями місцевого селянина. Коли вони в якій околиці вспіли поширити вживанне навозу, управу бараболь, хмелю, конюшини, ріпаку — то уряд заявляв тоді з ентузіязмом, що тим способом сповняють вони найкраще завданне, яке повірила їм держава. Коли-б кольонізаційними помислами, каже автор, кермувала тільки ґерманізаційна думка, то закладали-б більше великих нїмецьких сїл, тим часом були то переважно малі села — і тільки в початках кольонізації творили великі осади. Коли тут і там утворено збитий обшар нїмецьких осад пр. в Новосяндеччині, Бохенщинї, Львівщинї, Жовківщинї й Стрийщинї, то виходило се радше з розкладу камеральних дібр й припадкових обставин, чим з обдуманого з гори пляну. Взагалї в ґеоґрафії нїмецьких кольонїй трудно дошукати ся якої небудь провідної думки (ст. 275—277).

У пятім розділї п. з. Шляхта й положенне більшої земельної власности (ст. 299—330) обговорено відносини

галицької шляхти до нового уряду, уряду до шляхти й подано коротку характеристику стану тогочасної великої земельної посілости.

Які були відносини між галицькою шляхтою й австрійським урядом і навпаки, про се знаємо досить докладно з инших жерел (хоч би навіть з обговорених вже нами попередніх розділів книжки дра Токажа) і згаданий вище розділ не приносить до вияснення сього питання властиве нічого спеціяльно нового й важного. Тому поминаємо його — а переходимо до характеристики стану великої земельної посілости.

Велика земельна посілість переживала тоді дуже поважну крізу. Причиною її було зменшенне вивозу збіжа (пруські мита), а також спеціяльно галицькі відносини. Зі справоздань старостів видно, що — з виїмком декількох — маґнацькі родини стояли лихо під фінансовим оглядом уже в хвилї окупації; ліпше трималася середня шляхта, до якої зачислювано посесорів і заставників. Що тикаєть ся великої рільної ґосподарки, то про її стан говорили старости взагалї менш або більш пессимістично. „Трудно сьому — каже автор — по части й дивувати ся. Приходили вони переважно з Чех, де в маґнацьких добрах ведено взірцеву ґосподарку й хотїли мірити такою самою мірою також галицькі відносини; крім сього мало вони може узгляднили цїлу ту крізу, яку переходила тоді велика земельна власність. Одначе мали вони також багато рацій. Їх увага про те, що шляхоцька ґосподарка оперта виключно на традиційних взірцях, на догляді жнив і вивозу збіжа — й є радше ґосподарською рахунковістю, чим ґосподарством — яке лишаєть ся економам і селянинови, влучали в саму суть річи. В деяких випадках здобували ся вони в своїй оцінці відносин навіть на богато безсторонности“ (ст. 312—313). Те саме треба сказати також що до хову худоби по домініях (з виїмком хову коний, який і давнійше й за часів Йосифа II стояв дуже високо), а також що до лїсової ґосподарки. Головно — до сеї останньої. Були тоді у Галичинї околиці з непроглядними лїсами, в яких, не зважаючи на рабункову ґосподарку, не було замітно нїякого убутку (пр. повіти: замойський, томашівський, маріямпольський, частини перемиського, станиславівського, сокальського), були одначе околиці зовсїм без лїсів, де людність зимою мусїла палити соломою (пр. Тернопіль, Збараж, Бережани, частини повітів: перемиського, сокальського, станиславівського й ин.). Головно причинював ся до винищення лїсів

т. зв. домініяльний промисл (тартаки, фабрики ґонт, дахівок, смоли, вугля, смаровил, деревного попілу, дальше зелїзні і склянні гути, порохові млини, папірні й ин.), який концентрував ся власне у східній части краю. Край такій рабівничій ґосподарці положив до певної міри що-йно лїсовий закон з дн. 20 вересня 1783 р.

Окремий розділ у книжці дра Токажа посвячений характеристиці тогочасного стану галицьких міст (VI. Міста, ст. 331—352). Він складаєть ся з отсих підрозділів: 1. Загальні думки властий про причини упадку галицьких міст. 2. Стан галицьких міст в р. 1783. Людність, її занятя, забудованнє міст. Поліція. Фонди. 3. Змагання австрійської адмінїстрації завести по містах лад. Помисли дотично будівляної й огневої поліції. Помисли загального піднесення міст.).

„Думка про піднесеннє міст у Галичині — каже др. Токаж, починаючи сей розділ — була одною з тих справ, які австрійській адмінїстрації справдї лежали на серцї. Виходило то найперш з політичних зглядів. Витворюючи сильнїйший міщанський стан, зискувало ся у Галичині союзника проти шляхти, а дальше — евентуальну підпору в ґерманїзаційних змаганнях, бо був намір стан сей скріпити стягненнєм Нїмців. Одначе кермували ся при тім переважно економічними зглядами. Хотїли створити внутрішнїй ринок збуту для галицького рільництва, а також промисловий варстат, якого вироби могли би виперти заграничні“ (ст. 331).

Галицькі міста взагалї були — на думку старостів — певного роду аномалїєю. Найперш — тому, що їх у відношенню до потреб краю було за богато. В 1776 р. начислено у Галичині 311 міст і місточок, коли тим часом в инших австрійських краях, які мали без порівнання більше розвинений промисл і торговлю, було їх дуже мало. Дальше — абсолютна більшість тих міст зовсїм не відповідала новочасним понятям про місто, бо їх мешканцї жили головно з рільництва. Галицький міщанин — як казав замойський староста Кольмангубер — то якийсь „Zwischending“ між селянином і міщанином. Правдивими міщанами були тільки Жиди. Старости завважали, що галицький селянин був значно більше підприємчивий, рухливий й ощадний, чим міщанин. Сей останнїй працював менше — але за те більше пив. Взагалї був то найнужденнїйший стан у Галичині. „Було в тім всїм богато вірного — каже др. Токаж — як се потверджував стан міст у хвилї місії Марґелїка“.

З галицьких міст — тільки Львів, Ярослав, Перемишль, Самбір, Дрогобич, Броди, Тернопіль, Замость, Збараж, Бучач, Тарнів, Бяла й Підгірє робили вражінне правдивих міст. Львів сподобав ся Австрійцям завдяки свойому гарному положенню й не менш гарному будівляному плянови. За австрійських часів будівляний рух розвинув ся ще більше й місто завдяки податковим пільгам для будуючих, завдяки стараннам уряду стало скоро підносити ся з давного упадку. Таке саме вражінне робив також Ярослав, який з початку хотіли навіть зробити столицею краю. За австрійських часів став він зростати дуже скорим темпом, так що вже у хвилї подорожі Марґеліка в ринку і головних улицях мав муровані доми і бруки, а незабаром мали бути також водопроводи. Зростав у нїм також дуже скоро промисловий рух (фабрика сукна, фабрика капелюхів й ин.). У гіршім положенню був Перемишль, який тримав ся тільки завдяки судам, консисторіям і головній дирекції доріг. Став підносити ся тільки під кінець Йосифинської епохи, коли вибруковано тут улиці, переведено два мійські канали й направлено водопроводи. Броди завдяки австрійській цловій політиці підупали в користь сусїднього Радивилова. Підносили ся також Тернопіль Збараж і Бучач, одначе найкращі поступи робив Замость завдяки головно старанням місцевої Ординації. Поза вичисленими більшими містами показувало жите також декілька менших, головно на заході. На сході було їх чим дальше тим менше; в перемиськім окр. такими містами були — Дубецко, Динів, Порохник, Красичин, Радимно, звідки висилано на тисячі дукатів річно сїтий до Варшави і Ґданьска; дальше у Золочівськім окр. — Золочів, Бережани, Скалат, в яких Жиди виробляли вовняні дивани, у львівськім — Бібрка, у станиславівськім — Кути, Надвірна, у замойськім — Тарногород і Щебрешин — були такими промисловими пунктами, головно ткацькими.

Розуміть ся вичислені міста — далеко не всї, які були у Галичинї й які переважно жили з шинкованя горівкою, лихих ремісел і соли. Ремісники, майже виключно шевцї, трактували своє ремісло як побічне занятє, а головними були — ріля або шинкарство. Взагалї-ж — шинків по малих місточках було стільки, що часом число домів було рівне числови шинків. Найбільше в таких малих місточках було Жидів — головно на сході, де вони майже всюди мали чисельну перевагу. Поза тим у всїх тих місточках (головно на їх передмістях) мешкало бо-

гато селян, які мали поле, або халупників і комірників, які жили з зарібків. Що тикаєть ся їх фізіономії, то вони майже нїчим не ріжнили ся від сїл. Рідко де можна було подибати мурованї доми, а натомість переважали курні хати, криті соломою; звичайно навіть ратуш був деревляний. Добрих керниць не мав навіть Перемишль і т. д.

Про лиху фінансову господарку міст, навіть більших, говорили ми вже висше. Тут додамо, що взагалї доходи міст були дуже скромні, які не вистарчали навіть на покритє звичайних видатків. Вони йшли: 1) з пропінації, 2) з мійських ґрунтів, 3) з капіталів (пр. Львів, Белз, Сокаль), 4) з мійської ваги, 5) з оплат ринкових, мостових і т. д. і 6) з міщанської колекти.

Як згадали ми висше, австрійський уряд заняв ся піднесеннєм галицьких міст дуже щиро й енерґічно. Видав цїлий ряд наказів, інструкцій, заборон, які мали привернути до порядку зверхнїй вигляд сих міст, видав для Львова, Ярослава, Перемишля, Бохнї, Велички, Замостя і Бродів огневі закони, будівляні приписи й ин. В 1782 р. ґубернія зажадала від старостів реляцій про стан галицьких міст, про їх доходи, їх привилеї, а також виказів тих, які заслугують на те, аби ними займати ся і т. д. Коли-ж показало ся, що богато з тих заходів лишило ся з вини мійських маґістратів нездїйсненими, піднесено в галицьких адмінїстраційних кругах — обмежити самоуправу міст. Всї старости годили ся в тім, що тільки номінація маґістратів політичними властями, а дальше визначенне їм державної платнї й докладна адмінїстраційна контроля над ними — можуть витворити инші відносини. Пропонували вибрати в кождім циркулї 6—10 міст, які треба би піднести за всяку цїну, а инші лишити їх власній долї. Плянували процеси з домінїями в імени міст в цїли відібрання від них пропінацій і загарбаних мійських ґрунтів і звороту їх містам, усуненнє з тих вибраних міст Жидів і т. д. Всї ті помисли реформ виконано в значній части в дальших лїтах, а їх результатом було безперечне піднесенне цїлого ряду міст.

Дальший роздїл — VII-ий — присвячений Жидам (Жидівська справа, ст. 353—369: 1. Думки адмінїстрації про галицьких Жидів. 2. Терезіянське законодавство в справі Жидів у практицї. Справа відібрання аренд. Помисли реформи). З огляду одначе на се, що про сю справу знаємо досить докладно з инших жерел (пр. J. Buzek, Wpływ polityki żydowskiej rządu austryackiego w latach 1772 do 1788 na wzrost zalu-

dnienia żydowskiego w Galicyi. — Czasopismo prawnicze i ekonomiczne, 1903. Ст. 91—130; рец.: Записки Н. Т. ім. Ш. т. LXII) і що в згаданім розділі нема нічого, що звертало би на себе спеціяльну увагу (те, що в жидівських руках була тоді ціла галицька торговля — експорт, імпорт, деталїчне купно, продаж й ин. — що взагалї їх економічна роля в краю була дуже поважною, знане було вже давнїйше) — поминаємо його, а переходимо до розділу:

VШ-ого — передостаннього — п. з. Церковні відносини (ст. 370—390: 1. Австрійські власти і латинський клєр. 2. Австрійські власти й унїятський клєр). Для нас спеціяльно цїкаво те, що відносить ся до характеристики тодїшнього стану нашої церкви у Галичинї, отже 2-ий із наведених підрозділів (ст. 383—390).

„Вже від часів Марії Терези — починає др. Токаж свій реферат старостинських заміток про наші церковні відносини — вже від початків окупації датували ся певні симпатії австрійського уряду до унїятів — і їх надії на урядове підпертє. Національне питанне могло тоді проявити ся тільки в области церковних відносин. З тої точки погляду й акція львівського руського епископа Льва Шептицького, й прихильне супроти неї становище Марії Терези — були історичним упередженнєм помислу, приписуваного звичайно гр. Стадіонови. Цїсарева, вислухуючи прихильно скарг унїятів на переслїдування, яких вони дізнавали наче-б то від латинників, роблячи їм певні — зрештою дрібні — уступки й підсичуючи надії, виробила ґрунт до сього спеціяльного льояльізму унїятського епископату й духовенства. Звертав він постійно на себе увагу властий і викликував у них усе певні корисні упередженя до сеї церкви, яка з иншого боку разила їх своєю первісністю й демократизмом“.

По такім історіософічнім вступі, в якім як очевидний поступ на полї польської історіографії треба занотувати факт пересунення дати й авторства „винаходу Русинів“ із 1848-го року й галицького ґубернатора гр. Ф. Стадіона на рр. 1772—1780 й цїсареву Марію Терезу, — автор переходить до свойого властивого завдання.

Що тикаєть ся галицьких гр. к. епископів, то про них всїх старости відзивають ся з признанням. Не дивно, коли пригадаємо, що перемиський епископ М. Рило, який причинив ся найбільше до піднесення духовенства своєї дієце-

зії, дістав за свою діяльність навіть похвальний цісарський лист.

За те для низшого гр. к. духовенства мали вони тільки слова безоглядної критики. „Der rusniakische Pop — говорив перемиський староста von Möllern — ist die Dummheit und Unwissenheit selbst“. Один на трийцятьох мав які-такі студії, богато з них не вміло навіть писати. З деякими парохами не можна було просто порозуміти ся, не були вони в спромозі говорити проповідий, учити дітий катехизму й ин. Цїле щастє, говорив староста з Дуклї, що в Галичинї нема нїякої пропаґанди, пр. протестантизму, бо ті люди не були в станї виказати ріжниць між своїм віроісповіданнєм а чужим.

Такий інтелєктуальний стан гр. к. світського духовенства був — на думку старостів — результатом того, що висші степенї в тій церкві опанували виключно Василіяни й тримали свідомо парохів у темноті (ст. 385). Причинило ся до того також і те, що гр. к. епископи рідко відбували візитації, й ограничували ся тільки на фінансовім визиску парохів і на триманню їх у незвичайній карности при помочи упокоряючих кар.

Друга аномалія, яка вдарила в очи старостів при обсервованню церковних відносин, се дуже лихе матеріяльне випосаженнє гр. к. парохій. Се вражало тим більше, що число тих парохій було досить значне, богато значнїйше, як була сього потреба (пр. в такім невеликім містї, яким тодї був Стрий, було 5 парохій, а по инших ще менших місточках по 3—4; в слабо тодї ще залюдненій Тухольщинї кожде село становило окрему парохію і т. д.). Підчас подорожі Марґеліка звертало на себе увагу пр. те, що ґрунтове упосаженнє гр. к. парохії рівне звичайно ґрунтови двоспряжного селянина, на якім у додатку сидять іще сини і вдови по попередниках, а також церковна служба. Говорили тодї, що гр. к. парох, коли хоче вижити, мусить заставляти церковні чаші, а коли взагалї має який маєток, то тільки через подруже з богатою селянською дочкою. Постійні доходи пароха обчислювали тодї на 100—150 зл. Ся убогість пробивала ся також у деревляних переважно церковцях, оцїнених пізнїйше рідко коли на 200 злр., в лихих парохіяльних домах, критих соломою, в убогім церковнім апаратї, з якого пізнїйше в часї наполєонських війн не було що взяти, як каже автор, на „підкріпленнє ц. к. скарбу“ і т. д.

Чи-ж дивно, що будучи в такім невідраднім положенню,

гр. к. духовенство старало ся видобути потрібні до житя засоби від свойого ще більш убогого селянина? Результатом того були нарікання селян на високі побори, скарги до староств, а навіть самому Марґеліковн. Нема ані одного старостинського справоздання, в якім би не було мови про скарги селян на духовенство з причини його високих вимогів. І коли хто — каже автор — причинив ся найбільш до видання голосного т. зв. Йосифинського патенту про церковні побори духовенства взагалї, то без сумніву гр. к. духовенство у Галичинї.

Останнїй — IX-тий — роздїл дотикаєть ся тогочасного галицького шкільництва (Шкільництво, ст. 391—398). На сїм полї були відносини у Галичинї в перших роках панованнн Йосифа II такі самі, як і в останнїх роках панованнн Марії Терези. Спеціяльний шкільний закон для Галичини, над яким вели ся наради у Відні і Львові ще від 1775 р., не був готовий. Що-йно наслїдком подорожи Марґеліка й його скарг у сїй справі — цїсар казав приспішити роботу коло його викінчення. В 1783 р. уряд — поза нормальною школою у Львові — з'орґанїзував уже чотири нові школи (тривіяльні й окружні) — в Ярославі, Перемишлї, Кроснї й Станиславові. Поза тим народне шкільництво було й на дальше полишене приватній ініціятиві, яка належала головно до духовенства. Інтензивнївша праця уряду в напрямі піднесення народнього й мійського шкільництва почала ся тільки після подорожі Марґеліка. Що тикаєть ся середнього шкільництва, то в р. 1783 було у Галичинї вже 17 (5 державних і 12 приватних). Який був суспільний склад учеників у тих школах, показує статистика пр. піярської ґімназії у Ряшові (в р. 1782 було: синів шляхти — 28, нешляхти — 430). Одначе галицька адміністрація не радо дивила ся на середнї школи. Вона казала, що ґімназій у Галичинї за богато, що вони є „Pflanzschulen der Idioten und Bigotten", що взагалї для краю була би далеко більша користь, коли-б їх ученики взяли ся за ремесло. Результатом таких поглядів було те, що незабаром число галицьких ґімназій зредуковано на 6 й переведено реорґанїзацію середнього шкільництва взагалї.

IV.

Четверта праця, яка належить до нашого огляду — се В. Шумовского: Galicya pod względem medycznym za Jędrzeja Krupińskiego pierwszego protomedyka 1772—1783.

Оперта майже виключно на архівних жерелах (архіви: Намісництва у Львові, Міністерства внутр. справ і Міністерства Просвіти у Відні), праця ся подає докладну історію санітарних відносин у Галичині в рр. 1772—1783, тим більш інтересну, що до тепер зовсім не тикану, навіть з грубшого, істориками нашого краю. А тим часом пізнанне відносин під сим оглядом має велику вагу не тільки для одного історика медицини; ще більш важне воно для дослідника суспільного й культурного життя Галичини кін. XVIII ст., для зрозуміння причин тих численних своїми наворотами й широких своїми розмірами опустошень, які робили між людністю нашого краю всілякі пошести й хороби, з чим знов вяжеть ся цілий цикль культурних, часом у високій мірі куріозних пережитків, з якими австрійські власти мали стільки клопоту ще навіть у пол. XIX ст.

Праця д. Шумовского складаєть ся з двох головних частин. У першій (ст. 31—207), яка складаєть ся з 5-тьох роздїлів, обговорює автор у звязку зі загальною історією Галичини властиву свою тему, отже: 1. Стан Галичини й перші австрійські розпорядження 1772—1773; 2. Медична управа перед заведеннєм постійного систему 1773—1776; 3. Дискусії над санїтарним системом з 1776 р.; 4. Від заведення постійного систему до смерти Крупіньского 1776—1783; 5. По смерти Крупіньского. У другій (ст. 207—298), зложеній з 4-ох роздїлів, аналізує медичні писання першого галицького протомедика А. Крупіньского й характеризує його як лїкаря, отже: 1. Медицина Крупіньского; 2. Твори Крупіньского; 3. Твори инших авторів; 4. Словарництво. Крім того у спеціяльнім вступі (ст. 13—30) подає загальний погляд на стан медицини взагалї й санїтарних відносин спеціяльно в 3-тій четвертині XVIII ст. в Австрії й Польщі. Вкінцї — коротеньке закінченнє (ст. 298—301). До книжки додані оригінальні історичні акти (ст. 302—353), а також виказ літератури, якою користував ся автор й поіменний index. Для нас цікаві — вступ і перша часть, а спеціяльно її 1-ий розділ, який обговорює санїтарний стан Галичини у хвилї її переходу з під Польщі під Австрію.

Публичної охорони здоровля в польській Річи-посполитій зовсїм не було. Не було ніякої санїтарної власти, не було анї одної відповідної медичної школи. До якого степеня польський уряд показав ся, як каже автор, „niedołężnym“ (ст. 30) у виконуванню кроків, які забезпечували би мешканцям здоровле,

показує той факт, що в часі вибуху пошести у Польщі сусідні з нею держави були змушені на її пограничу самі розтягати санітарний кордон і не узнавати польських паспортів... Взагалі — санітарні відносини у польській Річи-посполитій мали за границею вже від давна свою вироблену загальну опінію (пор. ст. 32).[1])

Який був санітарний стан Галичини у хвилі її переходу під Австрію, се видко досить докладно зі справоздань першого протимедика Галичини дра А. Крупіньского, поданих тодішньому галицькому губернаторови Перґенови (передовсім з дн. 21 і 30 мая 1773 р.). Перед під сим оглядом вів, здаєть ся, Львів. Вже на початку XVIII ст. місто так далеко перехилило ся до упадку, що кількадесять каменниць стояло пустими. В 1766 р. доносили Станиславови Авґустови, що всї улиці у Львові завалені гноєм, смітєм і нехлюйством, що бруки від кількanайцятьох лїт зовсїм занедбані і що дороги по передмістях у найгіршім станї. Дн. 30 мая 1773 р. Крупіньский пише до Перґена так: „Хорі нуждарі, покриті хробаками й брудом, головно ті, які діткнені lue venerea і для яких останнїй вихід — лежати у гною, лишені на гнійниках і на улицях Львова. На галицькім передмістю лежить уже від давна в гною жінка, діткнена тою хоробою, відслонюючи перед перехожими члени в цїли викликання співчутя. Посилав я її два рази до Сестер милосердя, аби приймили її до шпиталю, визначуючи для неї яке небудь приміщеннє; одначе вони не хотїли сього зробити, говорячи, що не мають відокремленого місця. З тої причини конче потрібно, як небудь запобігти сьому нещастю, бо є постійна небезпека, що вибухнуть найнебезпечнїйші хороби".

Що не инакше, як Львів — каже автор — виглядали менші польські міста, про се не буде нїхто сумнївати ся. В таких відносинах ширили ся дуже скоро ріжні небезпечні пошести, супроти яких нарід був зовсїм безрадним; вдоволяв ся тільки релїґійними функціями й вимирав цїлими селами й містами. Всїх лїкарів у цїлім краю було 10, з чого у Львові було 6, а 4 на провінції; головну ролю грали тоді т. зв. цирулики. Те саме було з аптиками. Найбільше мав їх знов

[1]) Пор. пр. такий характеристичний passus Крупіньского у його справозданню: „Хто в инших державах — пише він — складав іспит з тим, що їде до Польщі, того не екзамінували так остро, як того, хто мав лишити ся на місці" (Szumowski, op. cit., ст. 53).

таки Львів — 7; поза Львовом було їх у цілій Галичині тільки 9.

В такім стані перейшла Галичина під нову управу.

І Австрія забрала ся відразу до роботи і на сім полі. Вже в перших тижнях по окупації ґубернатор Галичини ґр. Перґен розпочинає у Львові незалежно від Відня, хоч певно на підставі загальних інструкцій, перші кроки в цілі направи місцевих санітарних відносин. Дн. 22 жовтня 1772 р., отже 6 тижнїв по офіціяльній окупації, а 18 днів по приході Перґена до Львова, наступає номінація дра медицини Фр. von Luz-a мійським і краєвим фізиком, який має між ин. перевести ревізію крамниць, аптик, взагалї розслїдити всї дотеперішні надужитя в медичній практицї. Незабаром потім приходить до Галичини ряд нових лїкарів і хірурґів, як др. А. Крупіньский, др. Ставенті, Вальц, Оґессер, Кремлєр. Рівночасно майже, бо в грудні 1772 р. обдумувано на віденськім дворі деталїчно, що трґба зараз таки зробити, аби зарадити найбільшим потребам і бракам Галичини. Цїсарева, хоч у перших місяцях не було ще рішеним, чи Галичину має вважати ся сталою австрійською провінцією, чи тільки хвилевою, не щадить державного скарбу, іменує санїтарних урядників, удїлює безпроцентової позички 3.000 зл. на заложенне аптики у Величцї і т. д. Пів року по окупації виходять нові санїтарні приписи[1]), з Відня принаглють, аби зачинати у Львові медичні виклади. Дн. 30 мая 1773 р. протомедик Галичини др. Крупіньский передає вже в руки ґубернатора ґр. Перґена перший меморіял, в якім підносить найконечнїйші потреби краю під санїтарним оглядом і подає свої проєкти; дн. 5 липня с. р. відбуває вже перше засіданне краєва санїтарна комісія. Дн. 10 вересня 1773 р. ґубернаторський патент заповідає від 1 жовтня с. р. у Львові безплатні виклади хірурґії й акушерства, які мають відбувати ся у двох мовах: польській і нїмецькій й які стали завязком львівської медичної школи. Заразом поручає віденський уряд Крупінському написати й перекласти цїлий ряд лїкарських підтучників для загалу, нищить безпощадно лїкарське партацтво (т. зв. покутних цируликів), розтягає догляд над аптиками, шпиталями і т. д. Вкінцї дн. 30 серпня 1775 р. на порученне ґубернії виготовлює др. Крупіньский новий широкий меморіял в справі санїтарної орґанїзації у Галичині, в якім промовляє за

[1]) Пор. Edicta et mandata Galiciae... 20 марта 1773 р.

радикальним усуненнєм бодай найважнійших хиб краю. — Відповідю з боку уряду на сей меморіял було — іменованнє дра А. Крупіньского в 1776 р. дійсним протомедиком Галичини, а тим самим остаточне віддання в його руки найвисшої санітарної управи краю.

Діяльність дра Крупіньского як протомедика Галичини (1776—1783 рр.) принесла дальші корисні зміни в санітарних відносинах нашого краю; тим більше, що у своїх заходах знаходив він усе попертє краєвого й центральново уряду. Найперш обмежено дуже значно лїкарське партацтво численних жидів-цируликів, настановляючи над ними спеціяльних жидівських фізиків, а крім того піддаючи їх під нагляд спеціяльних хірурґічних комітетів, установлених (пат. з дн. 14 вересня 1776 р.) у Львові й кождім повітовім місті під проводом повітових хірурґів. Дальше дн. 17 мая 1777 р. виходить у Львові довго вичікуваний патент, який заводить одностайну аптикарську таксу. Уряд звертає також увагу на мінеральні жерела в краю (в 1783 р. виходить патент, який зносить дотеперішній монополь продажі мінер. вод, який мали віденські аптикарі, установляє цло від заграничних вод, а вкінцї визначує нагороду 3 зол. дукати для того, хто вивезе за границю 100 фляшок краєвих мінеральних вод), проєктує коштом 8.000 зл. будову державного дому для цивільних осіб у купелевій стації Склї, видає спеціяльні розпорядки в справі боротьби з заразними хоробами, з помором худоби, зі скаженииною, видає для людности краю поучення про ратованнє топільників і вісильників і т. д. Патент з 14 вересня 1776 р. установив у Львові collegium medicum — суроґат пізнїйшого медичного виділу, до якого належав також нагляд над санїтарними порядками в краю й якого президентом і цїлою душею був протомедик Крупіньский. Згадаймо ще дальші енерґічні заходи уряду й Крупіньского коло спопуляризованнє здобутків тодїшньої медицини між людністю при помочи перекладів й ориґінальних праць (одні й другі — в польській мові), підвисшенне державних видатків на санітарні цїли у Галичинї (перед 1776 р. — 8.930 зл. річно, по 1776 р. — коло 25.000 зл.) і т. д., а будемо мати хоч частинне розумінне того, що мусїла зробити Австрія в перших хвилях по окупації, щоби хоч в части привести до ладу санітарні відносини в краю, так дуже занедбаним під сим оглядом давним польським урядом.

У розгарі одначе сеї енерґічної акції др. А. Крупіньский

дн. 27 цвітня 1783 р. умирає, а на його місце протомедиком Галичини стає дн. 2 жовтня 1783 р. др. Ф. Мас-Hugh.

* * *

Таким способом оглянули ми всї вичислені на початку нові працї по історії Галичини 2-ої пол. XVIII ст. Звернїм на них нашу увагу ще раз — загально.

Що тикаєть ся праць кс. В. Хотковского, а спеціяльно його історії гр. к. церкви у Галичинї, то про неї подали ми наші замітки вже вище при її реферованню. Невикористанне матеріялів із: Церковного Музея й митроп. капітули у Львові, еп. капітули в Перемишлї, Василиянських монастирів у Львові й Жовквї роблять її в першій мірі — неповною й односторонною. Що віденські архіви мають дуже важні матеріяли до історії нашої церкви по переході Галичини під Австрію — се правда; що автор користав з них цїлими пригорщами й витягнув з їх пивниць богато незнаного й інтересного — сього також нїхто не заперечує. Одначе опирати історію гр. к. церкви на одних тільки віденських архівах (з римських архівів автор користає в тім випадку не богато) — нїяк не можна. Признав се сам автор що до історії рим. кат. церкви у Галичинї, при писанню якої, не зважаючи на віденські й римські архіви, користав так богато з архіву рим. кат. еп. капітули у Кракові. Не використав також цїлої друкованої вже лїтератури до історії нашої церкви у Галичинї. Коли-б був звернув на неї більшу увагу, тодї не був би брав може в оборону нї митр. Володковича, нї еп. Білянського[1]), був би виробив собі може инакший погляд на історію руських еп. капітул[2]), був би знайшов друковані матеріяли (губерн. акти, цїлу

---

[1]) Головно сього останнього, який розтратив величезний фонд львівської капітули, зібраний Л. Шептицьким, („habetur authentica manu Canonici Jacobi Bucniowski anno 1798 conscripta spezificato substantiae Capituli, nempe: dukatow 35.341, srebr. p. złot. 236.668, gotowych złot. p. 2,200.062, kleinotów, zegarkow złotych, srebrnych naczyń, łańcuszkow złotych. Suma: pożyczonych i gotowych zł. polsk. 3,072.508 czyli 768.127 reń. K. M., dukatow 170,694$^{1}/_{16}$, dukat po 18 złotych“ — див. М. Малиновскій, Исторична вѣдомость о крылосахъ (капитулахъ) въ восточной церквѣ загально, и о крылосахъ рускихъ въ Галичѣ, потомъ во Львовѣ и въ Перемишли особно — Рускій Сіонъ. Львъ 1877, ст. 34).

[2]) М. Малиновскій, op. cit., Рускій Сіонъ, 1876—77.

урядову пертрактацію й ин.) до спадку по еп. Л. Шептицькім[1]), був би довідав ся дечого інтересного про стан низшого і вищого шкільництва у Галичині в рр. 1772—1800 взагалї й руського — спеціяльно[2]), про стан гр. к. церкви й гр. к. духовенства у хвилї переходу Галичини під Австрію[3]), про процес між еп. Л. Шептицьким і Василіянами за св. Юрську церкву[4]) і т. д. і т. д. Тодї — може-б „przykre rozczarowanie", яке принесли авторови „badania dziejów Cerkwi", було трохи меншим, і може-б не зовсїм треба було „zmieniać dotyczasowe wyobrażenia o Rusinach" і не признавати ся, „że się przez całe życie mylił" (див. Przedmowa, ст. VII)... Взагалї-ж, які сї признання автора — характеристичні! Історії руської церкви присвятив він у своїм житю богато часу, бо, як сам признаєть ся, навіть латинську діссертацію для промоції в Монастері у Вестфалії (1869 р.) писав про початки церкви на Руси до 1320 р. І на підставі своїх дослїдів виробив був він собі певний погляд на неї (позитивний — як виходить з „передмови"), який мав довго — через цїле житє — аж до... перескоку в противний бік — до повного її осуду... Перескок, як бачимо, не малий. Та коли скоки від екстрему до екстрему — річ анормальна у щоденній полїтиці, то тим більш анормальна вона в серіозних наукових дослїдах, яких головними прикметами повинні бути — певність тез і аргументів.

По концепції історії Галичини XVIII ст. взагалї — кс. Хотковский належить, як ми згадали вже на початку, до школи кс. Калїнки з часів його т. зв. історичного оптимізму.

Инший характер мають працї двох других польських авторів — проф. краківського університету дра В. Токажа й В. Шумовского.

---

[1]) ibid. [2]) Ів. Ем. Левицький, Погляд на розвій низшого і вищого шкільництва в Галичині в рр. 1772—1800 (Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX віку — Збірник іст.-фільос. секції Н. Т. ім. Ш. т. V. Львів, 1902); А. С. Петрушевичъ, Сводная галичско-русская лѣтопись (1700—1800) і Дополненія і т. д.

[3]) Матеріяли до історії галицько-руського духовенства в XVIII в. (Збірник іст.-фільос. секції Н. Т. ім. Ш. т. V); Др. Ів. Франко, Причинки до історії Галичини в XVIII в. (Записки Н. Т. ім. Ш. т. XXVII) й ин.

[4]) И. Р. Войниловець, Церковь и монастирь св. Юрія у Львовѣ (Дѣло, 1900, чч. 89—121) — статя оперта між ин. на рукоп. актах львів. митроп. капітули й львів. вас. монастиря.

Спеціяльно-ж — праця проф. Токажа! Хоч оперта виключно на офіціяльних матеріялах, то цифри й факти, які подають сі матеріяли, такі вимовні, що автор не відважив ся ся заперечити їм голословно. Що більше! Під їх невідпорним напором і переконуючою силою — він сам у всіх майже важнійших питаннях переходить зовсім отверто на їх сторону, заперечуючи тим самим переважній части обвинувачень, які кинув був на австрійську ґосподарку у Галичині 2-ої пол. XVIII — 1-ої пол. XIX вв. згаданий кс. Калїнка й які раз-у-раз повтаряли й повтаряють за ним сторонники його історичної концепції через цїлу 2-гу пол. XIX ст. аж по нинїшній день.

Погляди проф. Токажа на ролю австрійської адмінїстрації кін. XVIII — поч. XIX вв. в економічно-ґосподарськім житю Галичини, в історії розвою галицьких міст, в боротьбі з пияньством, в заведенню раціональної рільної ґосподарки, в піднесенню ремісел і т. д. — зазначували ми при реферованню його книжки. Тут звернемо ще тільки коротко увагу на відносини автора до найбільш дразливого в польській історіоґрафії питання — до селянської полїтики австрійського уряду в нашім краю. „Коли в 1790 р. польська опінїя у Галичинї — каже він у передмові до розділу: Polityka włościańska rządu austryackiego (ст. 191) — звернула ся проти Йосифинського систему, то в його критиці поминено майже зовсїм церковні реформи, діткнено тільки легко ґерманізації, сильнїйше — адмінїстраційної самоволї, але головно звернено ся проти фіскалїзму і законодавства в селянских справах. Виступлено тоді з горячою обороною селянських відносин, які були у Галичинї перед окупацією. Сказано, що нове законодавство й адмінїстраційна практика розпустили тільки всї соціяльні узли, не причиняючись зовсїм до поліпшення долї селянина. Той погляд, так гарно сформулований потім Калїнкою, втримав ся у нас у відношенню до тих часів по нинїшнїй день. — Є в нім без сумнїву — каже дальше автор — богато слушности, одначе нині не можна приймити його без обмежень. Селянські відносини за часів Річи-посполитої були далекі від тої досконалости, про яку говорили автори брошури п. з. „Uwagi nad rządem galicyjskim“. Рішала про них остаточно самоволя шляхти, не вязана нїякою контролею держави, а також звичай, далекий сам-собою від досконалости, з яким у додатку дуже часто не числили ся за богато.

Коли мова про усуненнє надужить, то без сумніву австрійські часи принесли зміни на лїпше. Остаточно цїлий той ряд грошевих кар, відбиранне права держави, засуджуванне навіть на тюрму — діткнув винуватців і не допустив до угніту селянина. Сього не можна заперечити. Панщизняні відносини не були ділею і в Галичині, а державна опіка над селянином мусїла мати додатний вплив". — Піднісши всеж таки деякі закиди проти австрійського селянського законодавства (його наглість, адміністраційна практика, певне незрозуминнє місцевих відносин), за якими не можна не признати справедливости, автор вкінцї говорить таке: „Нема сумніву, що воно було випливом охоти — ослабити шляхту, як той стан, який тодї виключно представляв польскість у Галичині й мало на метї — оперти ся на селянині. Така тактика була тодї правилом в опік.-поліційних державах, була тим більш потрібною на теренї заборів. Одначе австрійському урядови не треба було того, щоби витворити в хлопських масах фермент і звернути його проти шляхти. Коли до того дійшло вже тодї, то було то радше результатом ужитих способів, чим свідомої цїли" (ст. 192).

Поруч з працею дра В. Токажа треба поставити також працю В. Шумовского, яка представляє культурну місію Австрії в нашім краю з иншого боку — з боку її заходів і дбайливости коло народнього здоровля.

І вона також — зі свойого боку — розбиває безпощадно історіософію кс. Каліньки.

IV
IV
И 61.694 /2пр

Того-ж автора по новійшій історії Галичи

Аґрарні страйки і бойкоти у східній Галичині в 1848—49 історії боротьби за суспільно-економічне визволення ук мас у східній Галичині). Львів, 1906.

До історії національних ґвардій в 1848 р. (Польська „не ґвардія в Станиславові). Льв. 1906.

До психольоґії 1848 р. (Справа Ст. Гошовського). Льв., 1909.

З виборчого руху у східній Галичині в 1848 р. (Вибір Іва щака). Льв., 1906.

Оборонна орґанізація руських селян на галицько-угорськім п в 1848 - 49 рр. Льв., 1905.

Помічні дні. (Причинки до історії панщини в Галичині в Льв., 1907.

Фальшованнє метрик для польських повстанців з 1830 - 31 р чинок до характеристики гал.-руського духовенства 1- XIX ст.). Льв., 1907.

Цуцилівська трівога в 1848 р. Льв., 1906.

Іван Кревецький.

Галичина в другій половині XVIII ст.

(X. Władysław Chotkowski — Historya polityczna kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy (1772—1780). Z zasiłkiem Akademii Umiejętności. Kraków, 1909. T. I. Ст. XXIII+444; T. II. Ст. XI+532. 8°; — Historya polityczna dawnych klasztorów panieńskich w Galicyi 1773—1848. Z zasiłkiem Akademii Umiejętności. Kraków, 1905. Ст. XV+431, 8°; Dr. Wacław Tokarz — Galicya w początkach ery Józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1773. Akademia Umiejętności. W Krakowie, 1909. Ст. 400, 8°; Władysław Szumowski — Galicya pod względem medycznym za Jędrzeja Krupińskiego pierwszego protomedyka 1772—1783 (Archiwum naukowe. Wydawnictwo Towarzystwa dla popierania nauki polskiej. Dz. I. T. IV. Z. 1). We Lwowie, 1907. Ст. (портр.)+361+1, 8°).